

Degraded and restituted towns in Poland
Origins, development, problems

Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce
Geneza, rozwój, problemy

Editors / Pod redakcją

Robert Krzysztofik Mirek Dymitrow

UNIVERSITY OF GOTHENBURG
SCHOOL OF BUSINESS, ECONOMICS AND LAW

Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems
Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy

Editors / Pod redakcją
Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

Reviewer / Recenzent
Prof. dr hab. Barbara Lubicz-Miszewska

Translations / Tłumaczenia
Mirek Dymitrow

Cover design / Projekt graficzny okładki
Robert Krzysztofik

Recommended citation format / Zalecane cytowanie
Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Funding / Finansowanie
The Geographical Association in Gothenburg (est. 1908)
Geografiska Föreningen i Göteborg (etab. 1908)

© Copyright 2015 by University of Gothenburg

ISBN 91-86472-76-3
ISSN 0347-8521

University of Gothenburg
School of Business, Economics and Law
Department of Economy and Society – Human Geography
Viktoriagatan 13, 405 30 Gothenburg, Sweden

Print and binding / Druk i oprawa
SOWA Publishing Ltd.
ul. Hrubieszowska 6a, 01-209 Warsaw, Poland

Degraded and restituted towns in Poland
Origins, development, problems

Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce
Geneza, rozwój, problemy

Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneva, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Abstract

One of the less known problems in settlement geography is the issue of so-called degraded and restituted towns. This lack of reconnaissance, however, is perhaps less the result of the towns' scarcity than their specificity of being 'awarded' or 'deprived of' an urban label by means of strictly socio-political actions. Degraded and restituted towns, hence, are spatial units made 'rural' or 'urban' instantaneously, irrespective of their de facto state along what is widely considered a gradual path of (de)urbanization. Instead, they become compartmentalized into two constructed spatial categories that have survived the onslaught of material transformations and philosophical repositioning.

While 'rural' and 'urban' are conceptual binaries that certainly need to be treated with caution, their cultural salience may cause tangible consequences within national administrative systems that abide by a formalized rural-urban distinction. This issue becomes particularly important for settlements that clearly transcend any imagined rural-urban divide, i.e. those, whose material and immaterial characteristics seem counterfactual to their assigned category. It is also crucial in formal practices designed to avert such counterfactualities, but whose randomness of approach more creates confusion than helps straighten out a historical concoction. Both processes, nonetheless, lend 'urbanity' and 'rurality' a resonance of objectivity that justifies their use as guides for a host of developmental endeavors, despite subverting a much more intricate reality. Degraded and restituted towns are direct derivatives of this.

Drawing on the above-mentioned irreconcilabilities, the aim of this book is to present and scrutinize degraded and restituted towns through the example of Poland, where these towns occupy a special niche. For one, Poland, due to its chequered and variegated history, is home to a conspicuously large number of degraded (828) and restituted (240) towns; for another, Poland's relentlessness of formalizing 'urbanity' as a category of statistical, political and cultural guidance has a direct bearing on the lives of the towns' residents.

Realizing the intricacy of degraded and restituted towns in the face of commonplace rural-urban ideations, the editors and the 17 contributing Authors of this book have made an effort to capture the towns' complexity with special foci on their shrouded origins, developmental specificities and incurred problems. Owing to the involvement of researchers from different scientific disciplines and subdisciplines, the undertaken project has helped elucidate the problem from multiple perspectives: spatial, social, demographic, economic, environmental, historical, architectural, cultural, legal and philosophical. Allocated into 17 chapters, not only have the presented interpretations allowed for a first interdisciplinary synthesis on the topic, but they also helped outline some prospective directions for future research. Moreover, collecting materials of such diversity into an amalgamated whole has helped identify specific discourses that enwrap the concept of "urbanity" when seen through its oscillations within formal contexts, and to which degraded and restituted towns serve as expendable game pieces.

By combining knowledge arrived at through epistemologically different approaches, the incremental contribution of this book as a whole could be summarized in two attainments:

- a) extending theoretical frameworks used to study degraded and restituted towns in terms of definition, conceptualization and assessment of predispositions for future development on account of their spatial, legal, socio-economic and historical characteristics;
- b) initiating an anticipated discussion on a number of important and current topics related to the practices of degradation and restitution that have not received adequate attention, e.g., the urbanity-vs.-rurality paradox, the changeability of human settlement forms vs. the consequences of rigid spatial categorizations; the role of various actors in shaping the socio-economic reality under the guise of an ossified binary; or identifying spatio-conceptual conflicts as future challenges for local, regional and national policy.

Keywords: degraded towns, restituted towns, urbanity, rurality, formalization, Poland.

Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneva, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Abstrakt

Jednym z oryginalnych problemów badawczych osadnictwa jest zagadnienie miast zdegradowanych i restytuowanych. Oryginalność nie wynika jednak w tym przypadku z jego unikatowości, lecz z interpretacji rzeczywistości według kryterium formalnoprawnego. Miasta zdegradowane i restytuowane to bowiem te ośrodki, które w określonym czasie straciły lub odzyskały swój miejski status. Innymi słowy przestały być lub ponownie zaczęły być zaliczane do tej grupy miejscowości, dla której wg nomenklatury prawno-administracyjnej przyjęto termin – „miasto”.

Przyjęcie tylko takiego kryterium w naturalny sposób powoduje rozdźwięk tam, gdzie decyzje o degradacji lub restytucji statusu miejskiego były lub są ustanawiane na wyrost względem kryteriów ekonomicznego, demograficznego czy przestrzennego. Z innego punktu widzenia złożoność koncepcji „miasto” i „wieś” została tu dodatkowo skomplikowana nierzadką arbitralnością decyzji urzędniczych, co miało nie tylko znaczenie formalne, ale w sposób oczywisty wpływało i wpływać może na realne możliwości rozwoju miast zdegradowanych i restytuowanych.

Celem prezentowanej książki jest przybliżenie zagadnienia miast zdegradowanych i restytuowanych na obszarze Polski, gdzie problem ten ma wymiar szczególny. Po pierwsze, miast takich jest relatywnie dużo (odpowiednio 828 i 240). Po drugie, Polska jest jednym z nielicznych krajów europejskich, gdzie kryterium formalnoprawne ma tak wielkie znaczenie. Autorzy książki starali się naświetlić ten problem, nawiązując do takich ogólnych kwestii jak geneza miast zdegradowanych i restytuowanych, specyfika ich rozwoju i przemian oraz problemy przed jakimi stoją. Wymienione kwestie dzięki zaangażowaniu badaczy reprezentujących różne subdyscypliny naukowe zaprezentowano wielowątkowo. W 17 częściach książki omówiono tytułowe zagadnienia zarówno od strony przestrzennej, jak i społecznej, demograficznej, ekonomicznej, przyrodniczej, historycznej, architektonicznej, kulturowej, prawnej czy semantycznej. Taki sposób interpretacji pozwolił nie tylko na dokonanie częściowej syntezy tego zagadnienia. Stanowił również ważny atrybut w określeniu wyzwań przed jakimi stoją badacze zajmujący się tą tematyką. Ważnym zadaniem książki była również analiza dyskursu okalającego pojęcia „miasto” i „miejskość” w kontekście ich formalnoprawnych uwarunkowań.

Autorzy rozdziałów zaprezentowali nie tylko określony fragment wiedzy i wyjaśnień dotyczących miast zdegradowanych i restytuowanych, ale także poprzez mniej lub bardziej wyeksponowane poglądy, wnieśli pewien wkład w:

- a) rozwinięcie teoretycznych ram pojęcia miasta zdegradowanego i restytuowanego w zakresie ich definiowania, możliwości rozwojowych, czy w końcu różnych typologii i podziałów uwypuklających ich różnorodność pod względem przestrzennym, formalnoprawnym, społeczno-ekonomicznym czy historycznym;
- b) podjęcie oczekiwanej dyskusji na wiele ważnych i aktualnych tematów, takich jak: „miejskość a wiejskość”, zmienność osadnictwa i jej konsekwencje, rola różnych grup interesariuszy w kształtowaniu rzeczywistości społeczno-ekonomicznej i przestrzennej czy konflikt przestrzenny jako wyzwanie dla polityki miejskiej i regionalnej.

Słowa kluczowe: miasta zdegradowane, miasta restytuowane, miejskość, wiejskość, formalnoprawność, Polska.

Contents / Spis treści

Preface	xi
Słowo wstępne	xiii
<i>Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Research on degraded and restituted towns: Overview and state-of-the-art	1
Miasta zdegradowane i restytuowane. Istota problemu i zakres badań	5
<i>Ewa Dawidejt-Drobek, Wiesław Drobek</i>	
Cultural aspects of urban restitution in Poland	37
Kulturowe aspekty restytucji praw miejskich w Polsce	39
<i>Mirek Dymitrow</i>	
The concept of urbanity in light of the municipal reform in interwar Poland	61
Pojęcie miejskości w świetle reformy gminnej w Polsce międzywojennej	65
<i>Barbara Konecka-Szydłowska</i>	
Restituted towns and their socio-economic conditions for development	117
Spółeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju miast restytuowanych	119
<i>Robert Krzysztofik</i>	
Like Phoenix from the ashes, like David and Goliath... Niwka – a story of decline, rebirth and political confrontations	139
Jak Feniks z popiołów, jak Dawid z Goliatem... Regres, odradzanie się i konfrontacje prawno-administracyjne Niwki	143
<i>Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik, Tomasz Spórna</i>	
Degraded feudal urban agglomerations in Poland	159
Zdegradowane feudalne aglomeracje miejskie w Polsce	163
<i>Robert Szymytkie, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow, Iwona Kantor-Pietraga, Jolanta Pełka-Gościński, Tomasz Spórna, René Brauer</i>	
Degraded towns and urban abandonment	185
Miasta zdegradowane a procesy opustoszenia	189
<i>Elżbieta Przesmycka</i>	
Degraded and restituted towns of the Lublin region and their spatio-architectural transformations	209
Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny	211

<i>Dariusz Sokołowski</i>	
Functional differentiation of degraded and restituted towns to the background of other similarly sized towns and villages in Eastern Poland	249
Zróźnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej	251
<i>Weronika Dragan, Marta Chmielewska</i>	
Restituted towns in the face of 21 st -century demographic changes	271
Miasta restytuowane w obliczu przemian demograficznych w XXI wieku	273
<i>Robert Szmytkie</i>	
Degraded towns in Poland as potentially new towns	295
Miasta zdegradowane w Polsce jako potencjalne nowe miasta	299
<i>Hanka Zaniewska, Maria Thiel, Norbert Dąbkowski</i>	
Creating a new identity for small restituted towns – some problems	319
Problemy kształtowania nowej tożsamości restytuowanych małych miast	321
<i>Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow, Iwona Kantor-Pietraga, Tomasz Spórna</i>	
The concept of urban hibernation: Scientific note	347
Koncepcja hibernacji miast. Notatka naukowa	351
<i>Mirek Dymitrow</i>	
Deconstructing the discourse of degradation	355
Dyskurs degradacji miast w Polsce: próba dekonstrukcji	361
<i>Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Degraded and restituted towns in numbers	367
Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach	369
<i>Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Degraded and restituted towns on maps	423
Miasta zdegradowane i restytuowane na mapach	425
<i>Mirek Dymitrow, Robert Krzysztofik</i>	
Degradation and restitution: Understanding the concept of urbanity through its oscillations within formal contexts	443
Degradacja i restytucja jako pryzmaty pojęcia miejskości w kontekście jego formalnoprawnej zmienności	453
Contributors	462
Autorzy	464

Degraded and restituted towns of the Lublin region and their spatio-architectural transformations

---

Elżbieta Przesmycka

The processes transforming small towns in Poland gained momentum in the second half of the 20th century. Tragic fates of people brought by the Second World War (including those of ethnic minorities), attempts to destroy relics pertaining to the heritage of previously co-existent cultures, as well as forced implementation of new and unfamiliar forms of economic life, have all left a visible imprint on the appearance of small Polish towns and on their relations with their surroundings.

Since Poland's accession to the European Union, changes observed in the visual appearance of small Polish towns have been just as dramatic as in the post-war years. EU-membership has unleashed access to funds that have led to significant and often questionable changes to the character of public spaces, at the same time affecting the cultural value of the architectural heritage. Paradoxically, these changes were not made to avert some regressive tendencies, but conducted in line with current pro-developmental strategies, which follow internationally recognizable idioms of cultural identity through the use of global heritage patterns. In the Polish context, the problem lies in the selective, clumsy, overly conservative or – conversely – exaggerated manner of applying these patterns, largely to the detriment of the final result.

The aim of this chapter is to discuss and to respond to the abovementioned problems in the context of small degraded and restituted towns of the Lublin region in eastern Poland. Using these towns as examples, I explore the issue of durability in the context of old historic towns along with their monumental connotations attached to their specific material fabric. The desire to extract and to emphasize the esthetic and utilitarian value of that fabric is considered today an important economic factor for the local communities. Properly designed new elements added to the public space not only enrich the lives of the inhabitants in the "esthetic" dimension, but also attract tourists, which in

turn can make a significant impact on the development of the town. In this chapter, all these considerations are touched upon and confronted with the more intricate reality, with special focus on degraded and restituted towns.

The first part of this chapter provides a research overview of works dedicated to small towns in Poland as a whole, and in the Lublin region specifically. Next follows an elaboration on the origins of the latter, with special focus on 19th- and 20th-century degradations. In the following section, I discuss the transformations of small towns in two temporal demarcations, using the Second World War as a caesura. The first demarcation focuses on the different forms of small-town morphologies and their connection to construction laws to the background of incumbent socio-economic and ethnic conditions. The second demarcation pays greater attention to the role of economic factors influencing the physical transformations of small towns.

In the last part I draw a number of conclusions. Firstly, I point to the so-called "cultural value" of small towns, whose transformations, I argue, should take place gradually, over generations, in order to prevent the destruction of traditions, local culture and identity of places. In the context of small Polish towns, however, the fluidity of natural changes has many times been disrupted by historical events, making the towns structurally disjointed. In the last half-century, the historic architectural and spatial structures of the smallest of towns have seen the greatest devastation and degradation. This is mostly due to the demolition of old traditional buildings and the addition of new ones, which deviate excessively from local traditions in terms of scale and shape, and with disregard for the consequences on the surrounding landscape.

Spatial and architectural transformations of small towns in the Lublin region between 1995 and 2015, regardless of their classification as 'degraded' or 'restituted', have been similar. The fewest changes can be seen in their historical urban layouts, while most transformations occur in the so-called 'third dimension' – the visual realm. An important role here play: advertising, new building materials, fashionable vegetation, various communication solutions, as well as the inventiveness and taste of individual residents as the function of small towns changes (from agricultural and trade to residential and recreational). Moreover, representative spaces, such as market squares, seem today more adapted to the needs of the local elites, whose personal sense of esthetic comes to shape the image of towns.

Striving to improve the local living conditions by imitating solutions common in the big cities, has many times resulted in misconceptions and botched compromises within the public spaces of small towns. For the most part, we are experiencing a mix of 'pro-ecological solutions' with new forms of decoration, aggressive colors and an overall lack of respect for the cultural heritage imbedded in the towns' architectural assets, traditional technology and local materials.

Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny

---

Elżbieta Przesmycka

Wstęp

Procesy przekształcające małe miasta postępowały w Polsce w drugiej połowie XX w. w tempie przyśpieszonym. Na obliczu polskich miasteczek i ich powiązaniach z otoczeniem najbardziej odczuły się w tym okresie tragiczne wojenne i powojenne losy ludności, dramaty mniejszości narodowych, próby całkowitej likwidacji relikwów dziedzictwa różnych współżyjących tu niegdyś kultur, siłowe narzucanie nowych, obcych form gospodarki.

Zmiany przestrzenne i architektoniczne w równie dramatycznym stopniu co w latach powojennych, objęły miasteczka po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Możliwość pozyskiwania funduszy unijnych spowodowała zmiany w charakterze przestrzeni publicznych oraz wpłynęła na jakość kulturową dziedzictwa architektonicznego.

Większość polskich miast zachowała stare ośrodki mieszczące się w pojęciu miasta zabytkowego. Zespoły te należy uznać za zabytkowe obszary budownictwa miejskiego o zróżnicowanej strukturze. Dążenie do wydobycia i podkreślenia wartości estetycznych i użytkowych zabudowy miasta odgrywa obecnie szczególnie ważną rolę z punktu widzenia czynnika gospodarczego. Prawidłowo zaprojektowane nowe elementy w zagospodarowaniu przestrzeni miejskich nie tylko wzbogacają życie mieszkańców miasta pod względem „estetycznym”, lecz zarazem przyciągają ludzi z zewnątrz, co wpływa na wzmoczenie ruchu turystycznego i może mieć duże przełożenie na rozwój danej miejscowości.

Przykładem takiego miasteczka, w którym estetyka przestrzeni i jakość architektury ma wymierny wpływ na aspekt finansowy jest ciągle jeszcze Kazimierz Dolny. Wynika to przede wszystkim ze starań o zachowanie tożsamości historycznej zabudowy. Już na początku XX w. odkryto piękno krajobrazu małego miasta, a dzięki osiedlaniu się w nim osób związanych z kulturą i sztuką – artystów i architektów, udało się ochronić większość wartości krajobrazowych Kazimierza Dolnego. Ciekawym przykładem jest też Zakopane, „odkryte” w końcu XIX w., które podobnie jak Kazimierz Dolny przyciągało pięknem architektury i przyrody. Jednak zbyt duża popularność i brak właściwej ochrony prawnej, doprowadziły do zatracenia wartości kulturowego dziedzictwa architektonicznego Zakopanego i wpłynęło na nadmierny, niekontrolowany rozrost jego struktury przestrzennej.

Już w okresie międzywojennym spotykamy zainteresowanie architekturą w kontekście prawidłowego kształtowania krajobrazu zbudowanego. Wyprzedzając epokę, H. Jasiński (1929) twierdził, że „...konieczność dostosowania budynku do otoczenia, czy też zharmonizowania go z otoczeniem zaczyna się stawać utartym frazesem, który wszyscy jednakowo powtarzają, ale który, jak zwykle w podobnych wypadkach, każdy rozumie na swój odrębny sposób, zależnie od stopnia i rodzaju wykształcenia”. Autor zwraca uwagę na znaczenie „ciągłości tradycji”, „różnych lokalnych tradycji budowlanych”. Są to jakże aktualne problemy, z którymi borykamy się obecnie. Dziś wielu Autorów zwraca uwagę na tzw. „wartość kulturową” miast, której proces zmian powinien odbywać się stopniowo w ciągu pokoleń, aby nie uległa zniszczeniu tożsamość miejsca, tradycji i kultury, wzbogacając ją o nową zabudowę, wpisującą się w kontekst przestrzenny miasta. W polskich miastach wystąpiły jednak liczne zaburzenia płynności zmian naturalnych, spowodowane głównie wydarzeniami historycznymi. Współczesne obszary zurbanizowane nie są strukturalnie jednolite. Posiadają zarówno cechy miasta zabytkowego z przełomu stuleci oraz współczesne elementy urbanizacji.

W ostatnim pięćdziesięcioleciu historyczna zabudowa oraz struktura przestrzenna najmniejszych miast uległa największej dewastacji i degradacji, wskutek ubywania starej tradycyjnej zabudowy i powstawania nowej, odbiegającej od miejscowych tradycji, zarówno w skali i formie, a także nowego budownictwa lokalizowanego bez powiązania z istniejącym układem ulic i bez względu na skutki dla krajobrazu.

Małe miasta w literaturze

Typ małego miasta polskiego opisywany był w literaturze wielokrotnie. Pierwsze opracowania sięgają początku XX wieku. Głównym ośrodkiem wydawniczym był niewątpliwie Kraków i tamtejsze *Grono Konserwatorów*. Tu też można mówić o powstaniu myśli wskazujących na potrzebę ochrony i kształ-

towania kulturowego dziedzictwa architektonicznego w skali miasta. W 1915 r., w czasie trwającej pierwszej wojny światowej, Koło Architektów wraz z Towarzystwem Opieki nad Zabytkami Przeszłości zorganizowały wystawę *Architektury Polskiej*, której przyświecały patriotyczne cele, zwracające uwagę na polskie tradycje kulturowe narodu, który przez 132 lata nie istniał na mapie politycznej Europy. Twórcy wystawy, celem „zrozumienia wszystkich pierwiastków polskości w architekturze” wydali w Warszawie jeszcze podczas wojny w 1916 r., tom w postaci albumu zatytułowany „*Wieś i Miasteczko – Materiały do architektury polskiej*”. Zawierał on 316 fotografii różnych budowli wiejskich i małomiasteczkowych. Ważnymi opracowaniami były liczne ówczesne publikacje architektów: R. Felińskiego (1916), J. Gałęzowskiego (1916, 1918), L. Drexlera (1916) i A. Kuncewicza (1929). Wydana tuż po pierwszej wojnie światowej we Lwowie praca inż. A. Kühnela (1918) – „*Zasady budowy miast małych i miasteczek*”, poświęcona została zasadom kształtowania elementów przestrzennych małych miast, takich jak: domy, ulice, drogi, place, ogrody itp. Autor w sposób przystępny opisuje istniejące elementy miast galicyjskich, podkreślając istniejące nieprawidłowości i zjawiska typowe dla okresu powojennego. Były one podobne także dla miast w zaborze rosyjskim. Problem uporządkowania przestrzeni miast był już wtedy niezwykle aktualny. Dotyczył poszczególnych elementów struktury urbanistycznej miasteczek, w szczególności rynku. Autor zwracał uwagę na zmiany jego funkcji: „...[rynek] nie służy już do wszystkiego, lecz przeznaczenie jego ulega pewnym ograniczeniom. Usunięcie targów ze śródmieścia, z rynku, na umyślne, odpowiednio położone i urządzone targowice, konieczne jest ze względów licznych”. Autor przytacza wiele powodów, z których najważniejsze to: bezpieczeństwo publiczne, bezpieczeństwo własności, względy sanitarne, względy estetyczne. Jak można sądzić z powyższego, problem zaśmiecania placów (rynków) był aktualny w przeszłości, a w okresie odbudowy kraju po zniszczeniach wojennych powszechny.

W połowie lat trzydziestych pojawiły się w kraju liczne prace z zakresu geografii osadnictwa, podejmujące zagadnienia małego miasta. W. Ormicki (1932) definiując geografie miast podaje, iż „...zajmuje się krajobrazem miejskim, dążąc do wykrycia prawideł rządzących jego powstaniem, rozwojem, fizjonomią i zróżnicowaniem oraz związkami z otoczeniem (bliższym i dalszym)”. Tego typu badania geograficzne rozwinęły się najbardziej w ośrodku wileńskim, gdzie pod kierunkiem prof. M. Limanowskiego (1919) powstały monograficzne opracowania dotyczące Braśławia, Berezy Kartuskiej, Trok i Zastrowiczów, jak też częściowo opublikowane opracowania z geografii osadnictwa miejskiego przedwojennej północno-wschodniej Polski. Dane statystyczne dotyczące spisu ludności w 1931 r. oraz analiza osiedli miejskich pod względem materiałów budowlanych przedstawione zostały natomiast w pracach K. Deszczki (1932) i S. Gorzuchowskiego (1936). Zainteresowanie trady-

cyjną architekturą miasteczek i wsi zaowocowało kreowaniem w architekturze stylu narodowego. Wyrazem tego były wydane przez Ministerstwo Robót Publicznych materiały architektoniczne, zalecające do stosowania projektów budowlanej użyteczności publicznej dla wsi i miasteczek. Dużym zainteresowaniem cieszyło się również budownictwo regionalne. Miasteczko rozpatrywane było w dwóch płaszczyznach – początkowo w odniesieniu do poszczególnych za- bytków, uwzględniając kryterium budulca i nim się kierując w klasyfikacji na budownictwo ludowe, aż po kryteria stylistyczne zaliczając obiekty do konkretnej epoki. Architektura małomiasteczkowa oparta była na kryterium skali kubaturowej bądź przynależności do odpowiednio zakwalifikowanego zespołu urbanistycznego. Po wojnie problem ten powrócił (Tołwiński 1948, 1963; Wejchert 1947, 1948, 1950).

Wyodrębniono wówczas typ polskiego miasteczka rolniczego, ukształtowanego w toku procesu historycznego i gospodarczego (Tłoczek 1959, 1976). Najczęściej wszystkie małe miasta traktowane były, jako „ogniwo pośrednie” w migracji ludności ze wsi do miast. Wynikało to przede wszystkim z faktu powojennego wyludnienia miasteczek wskutek eksterminacji ludności żydowskiej przez Niemców w trakcie II wojny światowej. W pierwszych latach po wojnie głównym ośrodkiem badań osadnictwa w Polsce stał się utworzony w 1945 r. Główny Urząd Planowania Przestrzennego. Powstają wtedy liczne opracowania, które jednak z powodu czerpania terminologii z historiografii burżuazyjnej są w następnych latach negowane. Od 1953 r. w pracach skrytalizowano podejście naukowe uwzględniające zasady marksizmu-leninizmu, w tym pojęcia ustalone w radzieckiej polityce planowania miast, zwłaszcza w zakresie ekonomii politycznej.

W latach 50. i 60. XX wieku problem małych miast jest zauważany głównie przez środowisko urbanistów i ukazuje się szereg publikacji, głównie na łamach miesięcznika *Miasto* (nr 4, 8, 12, 1956 rok). W latach 60. powstała potrzeba opracowania przez Wojewódzkie Pracownie Urbanistyczne właściwych metod tworzenia planów ogólnych zagospodarowania przestrzennego małych miast. Problem był poważny, bowiem na ogólną liczbę 849 miast, 629 liczyło poniżej 10 tys. mieszkańców. Problemom małych miast poświęcona była rubryka „Z miast i osiedli” (*Miasto*, Rocznik 1960). Okres ten był niestety niekorzystny dla rozwiązywania problemów małych miast, bowiem została narzucona koncepcja radziecka określania „optymalnej wielkości” miasta, co miało duży wpływ na polską myśl urbanistyczną tego okresu.

Od 1973 r., po przywróceniu gminom funkcji podstawowych jednostek administracyjnych, badacze chętnie zajmują się problematyką rozwoju małych miast. Doceniano rolę miasteczek, jako ośrodków historycznie uwarunkowanych do funkcji usługowej dla otaczających je obszarów rolniczych i stanowiących podstawę lokalnych więzi społecznych, kulturotwórczych i gospodar-

czych. Wyodrębniono typ polskiego miasteczka rolniczego, ukształtowanego w toku procesu historycznego i gospodarczego.

Lata 80. i 90. XX w. obfitowały w szeroko zakrojone badania nad małymi miastami Polski. Wymienić tu należy takich Autorów jak: S. Gzell (1987, 1991, 1996), T. Kachniarz (1987, 1989, 1993), H. Zaniewska (1978, 1998, 1998), J. Koziński i in. (1961), a także A. Wyżykowski (1985), J. Siemiński (1991, 2000) i T. Sumień (1989). Są to głównie badania poświęcone urbanistyce i przeobrażeniom przestrzennym, ale zawierają istotne materiały pomocne w badaniach nad formami zabudowy architektury monumentalnej, budownictwa mieszkaniowego i innych rodzajów zabudowy, mających znaczenie dla określenia tożsamości kulturowej miast.

Badania miast regionu Lubelszczyzny

Problematyka Lubelszczyzny (ryc. 1) cieszyła się już od XIX w. dużym zainteresowaniem badaczy, czego przejawem była spora ilość opracowań historycznych, geograficznych i ekonomicznych.

Należy wymienić opracowania dotyczące wielokulturowości żyjących tu narodowości, powstałe w licznych pracach W. Ćwika (1966, 1967), J. Morgensterna (1960), T. Opasa (1968) i A. Trzcieskiego (1995).

Architektura i urbanistyka na tych terenach omawiana była w nielicznych cząstkowych i szczegółowych publikacjach dotyczących najczęściej pojedynczych obiektów architektonicznych i urbanistycznych, jak np. opracowania J. Górkę (1967), P. Patoczki (1984) i A. Pawłowskiej-Wielgus (1972).

Ogólne problemy zachowania zabudowy zespołów urbanistycznych omawiali np. J. Górkę (1977, 1990, 1996), S. Gzell (1987), W. Kalinowski (1952, 1970, 1986), A. Miłobędzki (1996, 1998) czy M. Pizun (1999).

Dzieje Lubelszczyzny doczekały się także licznych opracowań archeologicznych, historycznych, geograficznych i etnograficznych, ale brak było opracowań przekładających wyniki tych badań na przeobrażenia architektury i urbanistyki regionu.

Powstało wiele opracowań dotyczących miast z punktu widzenia geografii, urbanistyki, ale nie ma wielu poświęconych ich zabudowie i jej specyficznym formom wykształconym na przestrzeni wieków, tworzonej przez pokolenia mieszkańców odzwierciedlającej wielokulturowość terenów pogranicza kultur. W 2001 r. Autorka opracowała publikację książkową (Przesmycka 2001), opisującą ogólnie stan zachowania zabudowy tych terenów do początku XXI w. Badania nad miasteczkami Polski (w tym także Lubelszczyzny) w kontekście zachodzących w nich procesów i zjawisk przestrzennych podejmują również geografowie, m.in. R. Szmytkie (2003a, 2003b), R. Krzysztofik (2006, 2014), R. Krzysztofik i R. Szmytkie (2011) oraz M. Dymitrow (2012, 2013, 2014).

Ryc. 1. Obszar badań na tle granic Polski z okresu międzywojnia i obecnych
 Źródło: opracowanie własne.

Przedmiot i cel badań

Przedmiotem badań są wybrane małe miasta Lubelszczyzny, które w trakcie swojej historii utraciły prawa miejskie, ale zachowały cechy typowe dla małych miast. Drugą grupę badanych miast stanowią te, które w ostatnich latach odzyskały status miasta. Stanowią one nadal poważny udział procentowy w ogólnej ilości miejscowości tego regionu. W przekroju czasowym sytuacja Lubelszczyzny była wyjątkowa, co wyraża się skomplikowanym splotem zdarzeń historycznych, politycznych i gospodarczych, mających istotny wpływ na obraz tzw. Polski „B”. Małe miasta po wejściu do struktur Unii Europejskiej otrzymały szansę na dokonanie zmian w celu wyrównania poziomu życia mieszkańców wschodniej Polski do standardów europejskich. Wskutek zmian zachodzących w gospodarce kraju i regionu następują zmiany w strukturze

zabudowy układów miejskich, dawniej związanych głównie z handlem, rzemiosłem i rolnictwem. Celem podjętych badań jest określenie zakresu zmian zachodzących w ostatnich 20 latach w obrazie miasteczek zdegradowanych i restytuowanych. Przeanalizowano zmiany zachodzące w ich układach urbanistycznych, stopniu zachowania tradycyjnej zabudowy, jej przeobrażeń, jak też nowych realizacji architektonicznych w strukturach badanych miasteczek.

Metodyka badań

Przeprowadzone przez Autorkę badania ujęto w opracowaniu wielokierunkowo, tzn. przeprowadzono analizy rozwiązań urbanistycznych, osadniczych, funkcjonalnych, architektonicznych i technologiczno-budowlanych. Umożliwiło to przedstawienie badanych zjawisk w możliwie najszerszym obszarze wpływów. W studiach nad układami przestrzennymi, prowadzonymi na tle historycznym wykorzystano metody stosowane w badaniach historycznych, to jest: wyszukiwania i grupowania źródeł, ich porównywanie i wnioskowanie poprzez analizy rozwiązań osadniczych, budowlanych, funkcjonalnych i architektonicznych. Podstawową część badań stanowiły badania terenowe prowadzone na wybranych do szczegółowej analizy miastach. Obejmowały one: studia literaturowe, archiwalne, dokumentację fotograficzną, inwentaryzację zabudowy mieszkaniowej z okresu międzywojennego i powojennego, z początku lat 90. XX w. i po 2004 r., mające podstawowe znaczenie dla przeprowadzenia analizy porównawczej zmian zachodzących w ciągu 20 ostatnich lat.

Do wyboru cech diagnostycznych zastosowano metodę eksplikacyjną w połączeniu ze statystyczną. Na podstawie zebranych materiałów archiwalnych, rejestracji stanu obecnego, wytypowano cechy wspólne i różnorodne dla poszczególnych typów zabudowy. Na tej podstawie określono charakter zmian zabudowy i stopień zachowania dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego i ich wpływ na obraz badanych miast regionu.

Dla zilustrowania zagadnienia współczesnych przeobrażeń historycznego osadnictwa miejskiego w dobie nowych paradygmatów zrównoważonego projektowania miast zastosowano metodę zrównoważonej rekonwersji kulturowego dziedzictwa miejskiego.

Geneza degradacji miast Lubelszczyzny

W Królestwie Polskim miasta dzieliły się na narodowe (rządowe – wywodzące się z dawnych miast królewskich i poduchownych) i prywatne – rządzone przez dziedziców. Przynależność miast ulegała zmianom, np. w 1807 r. Czartoryscy sprzedali rządowi Siedlce, zaś w 1821 r. Stanisław Zamoyski sprzedał Zamość.

Pierwsze likwidacje statusu miejskiego na terenie województwa lubelskiego (w XIX w.) miały miejsce w wyniku postanowienia Namiestnika Królestwa Polskiego, gen. J. Zajączka z 1818 r., które nakazywało kategorycznie dziedzicowi utrzymywanie burmistrza z własnych środków, a w przypadku gdy miasto nie posiadało funduszy, pod rygorem zamiany miasta na wieś. Nasiłiło to proces likwidacji ustroju miejskiego, przy czym inicjatorami byli najczęściej dziedzice. W oparciu o te zarządzenia miastami przestały być w 1820 r.: Drażgów, Nowodwór, Okrzeja, Pratulín, Urszulín i Rawa. W 1821 r. pozbawiono praw miejskich Bożą Wolę, Hanę, Seroczyn, Siedliszcze i Wojcieszków, zaś w 1822 r. status miasta straciły Komarówka Podlaska, Skierbieszów, Sosnowica, Świerże i Wysokie. Dwa lata później – w 1824 r. – zdegradowane zostały Chodel, Kraśniczyn, Prawno i Wrzelowiec.

Likwidacja ustroju miejskiego w danej miejscowości powodowała w tym okresie zaprzestanie targów tygodniowych i jarmarków. Ludność trudniąca się handlem musiała emigrować nie znajdując dla siebie pracy. Ustawał też obowiązek płacenia podatków konsumpcyjnych (mięso, wódka) i składek przeciwpożarowych.

Do próby ograniczenia liczby miast w Królestwie Polskim, doszło ponownie za czasów cara Mikołaja I, który w dużej liczbie miast i jarmarków upatrywał źródeł pijaństwa ludności. Powodowało to brak nadających się do wcielania rekrutów. W 1846 r., naczelnik wojenny guberni radomskiej raportował, że w Płońsku w każdy poniedziałek odbywa się jarmark na bydło i trzodę, w każdy wtorek na konie i że z tej przyczyny włościanie z bliższych wsi przez 104 dni w roku chodzą na te jarmarki oddając się próżniactwu i pijaństwu (Ćwik 1967).

Planowano pozbawić praw miejskich 225 miasteczek na ogólną liczbę 452. Rada Administracyjna Królestwa, sprzeciwiła się tym planom stwierdzając, że likwidacja większej ilości miast powodowałaby pozbawienie dużej części ludności możliwości zarobkowania.

W guberni lubelskiej znaczny odsetek ludności miast stanowili Żydzi. W 1869 r. stanowili oni średnio 52,7% ludności miast, przy czym np. w Izbicy stanowili 100% mieszkańców, a w Opolu Lubelskim, Sarnakach, Terespolu, Konstantynowie ich udział wynosił 89% ogólnego zaludnienia (Nietyksza 1986).

Po powstaniu styczniowym władze carskie postanowiły zlikwidować odrębność ustrojową Królestwa, przyśpieszyć rusyfikację i doprowadzić do unifikacji ziem polskich z Cesarstwem. W dniu 11 lipca 1867 r. powołano Specjalny Komitet do Reorganizacji Zarządu Miast i Gospodarki Miejskiej, działający przy Komitecie Urządzącym. Komitet ustalił kryteria likwidacji ustroju miejskiego w małych miastach. Pozbawieniu praw miejskich miały podlegać:

– miasta liczące poniżej 3 tys. mieszkańców;

- miasta, w których liczba rolników wynosiła co najmniej 50% wszystkich zamieszkujących w nim właścicieli nieruchomości;
- miasta posiadające dochód roczny niższy niż 1600 rubli w srebrze (Nietysza, 1986).

W wyniku reformy przeprowadzonej w latach 1869–1870, na terenie obecnego województwa lubelskiego pozostało 17 miast, zaś 67 przekształcono na osady (por. fot. 1, ryc. 2 i fot. 2). W efekcie postanowień z lat 1869–1870 prawa miejskie straciły: Adamów, Anopol, Baranów, Bełżyce, Biskupice, Bobrowniki, Bychawa, Chodel, Czemierniki, Dokudów, Firlej, Frampol, Głusk, Goraj, Gorzków, Grabowiec, Horodło, Izbica, Janowiec, Janów Podlaski, Jarczów,

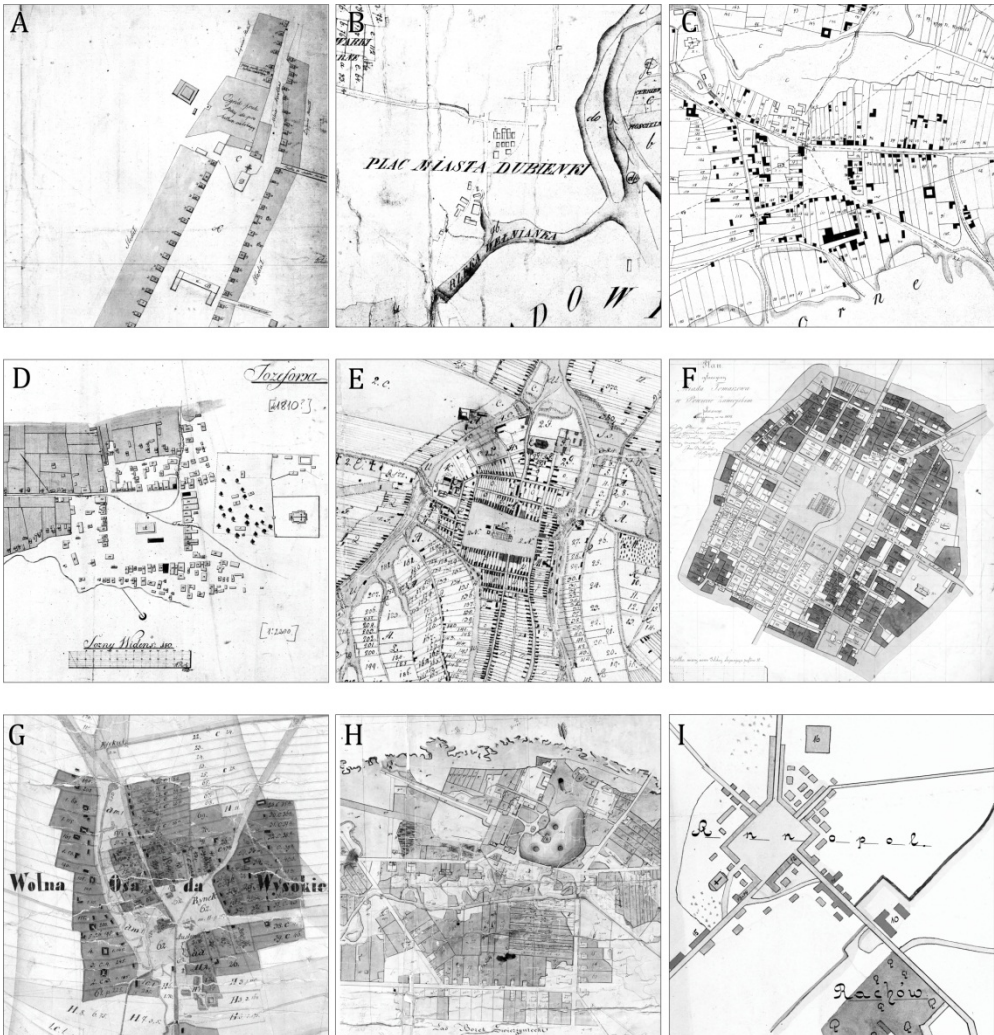

Fot. 1. Miasta Lubelszczyzny: zdegradowane i restytuowane

A – Chodel; B – Wrzelowiec; C-D – Tarnogród; E-F – Turobin.

Autor: E. Przesmycka.

Ryc. 2. Fragmenty historycznych planów miast Lubelszczyzny (kopie)

A – Adamów; B – Dubienka; C – Wąwolnica; D – Józefów (k. Zamościa); E – Tarnogród;

F – Tomaszów Lubelski; G – Wysokie; H – Zwierzyniec; I – Annopol.

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie. Zespół Akt: 35/636/0 – Zbiór planów różnych urzędów.

Józefów (koło Zamościa), Józefów (nad Wisłą), Kamionka, Kazimierz Dolny, Kock, Kodeń, Komarów, Konstantynów, Końskowola, Krasnobród, Kryłów, Kurów, Łaszczów, Łysobyki (Jeziorzany), Łomazy, Markuszów, Michów, Modliborzycze, Opole Lubelskie, Orchówek, Ostrów Lubelski, Pawłów, Piaski, Piszczac, Puchaczów, Rejowiec, Rossosz, Sarnaki, Sawin, Serokomla, Stężyca, Stoczek Łukowski, Tarnogóra, Tarnogród, Tuchowicz, Turobin, Tyszowce, Uchanie,

Fot. 2. XVI-wieczne miasteczka Lubelszczyzny

A-B – Baranów; C-D – Bełżyce, E-F – Bobrowniki.

Autor: E. Przesmycka.

Urzędów, Wąwolnica, Wieniawa, Wisznice, Wołyń, Wojstawice, Żółkiewka¹⁰². W 1906 r. nadano z kolei prawa miejskie Puławom (Nowej Aleksandrii), a w 1916 r. włączono Wieniawę do Lublina (Przesmycka 2012). Z powodu braku źródeł mało wiarygodny jest natomiast fakt degradacji Kraśnika w 1878 r.

¹⁰² Ponadto zdegradowano w tym okresie Krzeszów i Zaklików, które współcześnie jednak zlokalizowane są na obszarze województwa podkarpackiego.

Zastosowanie sztywnych kryteriów wyłączyło z życia gospodarczego wiele ośrodków mających przed sobą perspektywy rozwoju. W zdegradowanych miasteczkach władze sprawowali wójtowie lub podporządkowano je wójtom okolicznych gmin.

Restytucje miast Lubelszczyzny

Pierwsze restytucje miast na obszarze Lubelszczyzny miały miejsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. W 1919 r. prawa miejskie odzyskały: Janów Podlaski, Kock, Kraśnik? (fot. 3), Ostrów Lubelski i Stoczek Łukowski, a w 1927 r. Kazimierz Dolny. Janów Podlaski utracił prawa miejskie podczas okupacji w 1940 r. Odzyskał je już po wyzwoleniu w 1944 r. i definitywnie utracił w 1946 r.; podobnie jak Dubienka.

Za czasów PRL, przed 1980 r. prawa miejskie odzyskały 4 miejscowości (tab. 1), w większości w latach 50. i 80 XX w. (fot. 4, fot. 5).

W okresie Polski Ludowej na Lubelszczyźnie powstawały też nowe miasta. Wiązało to się najczęściej z rozwojem przemysłu maszynowego, browarnictwa, a w jednym przypadku (Nałęczowa) z rozwojem funkcji uzdrowiskowej. Łącznie w regionie powstało 7 nowych miast, niemniej jedno z nich – Kraśnik Fabryczny – wkrótce straciło ten status (por. tab. 2).

Tab. 1. Miasta Lubelszczyzny restytuowane w latach 50. XX w.

Przywrócenie praw miejskich	Miasto	Lokacja	Utrata praw miejskich	Obecna liczba mieszkańców
1957	Opole Lubelskie	1418	1870	8 860
1958	Bychawa	1537	1870	5 178
1958	Bełżyce	1417	1870	6 765
1958	Ryki	1734	1803	8 855

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 2. Nowopowstałe (i zdegradowane) miasta na Lubelszczyźnie po II woj. światowej

Nadanie praw miejskich	Miasto	Liczba ludności w 2013 r.
1954	Dęblin	17 057
1954	Świdnik	40 710
1954–1975	Kraśnik Fabryczny	ok. 20 000
1962	Poniatowa	9 541
1962	Rejowiec Fabryczny	4 474
1963	Nałęczów	3 968
1990	Zwierzyniec	3 476

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS, 2014.

Fot. 3. Kraśnik – miasto w województwie lubelskim

A – Rynek; B – kościół parafialny (2009 r.); C – kościół parafialny po konserwacji (2015 r.);
D – dawna Wielka Synagoga z XVII w. (stan w 2008 r.); E – dawna Wielka Synagoga z XVII w.
(stan w 2015 r.); F – zwarta zabudowa ulicy przyrynkowej; G – modrzewiowy dworek
(dawny szpital dla ubogich); H – remont zabudowy przyrynkowej (2015 r.).

Autor: E. Przesmycka.

Fot. 4. Miasta restytuowane w latach 50. XX wieku

A–B–C – Bychawa; D–E–F – Opole Lubelskie.

Autor: E. Przesmycka.

Fot. 5. Annopol i Tarnogród – miasta restytuowane w latach 80. i 90. XX w.

A–B–C – Annopol; D–E–F – Tarnogród.

Autor: E. Przesmycka.

Restytucje praw miejskich na większą skalę w analizowanym regionie miały miejsce jednak dopiero po 1980 r. Po 1985 r. na terenie Lubelszczyzny restytuowano jak dotąd 10 miast (tab. 3, fot. 6, fot. 7). Od 1 stycznia 2016 r. miastami zostaną natomiast ponownie Lubycza Królewska¹⁰³, Siedliszcze i Urzędów.

¹⁰³ Lubycza Królewska jest dawnym miastem galicyjskim, współcześnie zlokalizowanym w granicach województwa lubelskiego.

Tab. 3. Miasta Lubelszczyzny restytuowane po 1980 r.

Przywrócenie praw miejskich	Miasto	Lokacja	Utrata praw miejskich	Liczba ludności w 2013 r.
1987	Tarnogród	1567	1870	3 461
1988	Józefów	1725	1870	2 418
1993	Frampol	1738	1870	1 411
1993	Piaski	1418	1870	2 634
1994	Krasnobród	XVI w.	1870	3 136
1996	Annopol	1761	1870	2 679
2000	Tyszowce	1419	1870	2 136
2010	Łaszczów	1549	1870	2 202
2014	Modliborzyce	1642	1870	1 426
2014	Zaklików	1569	1870	3 010

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS, 2014.

Fot. 6. Józefów – miasto restytuowane w 1987 r.

A – zabudowa pierzei rynku; B – rynek – fontanna; C – dawna synagoga.

Autor: E. Przesmycka.

Fot. 7. Frampol – miasto restytuowane w 1993 r.

A – neogotycki kościół parafialny (XIX w.); B – pozostałości zabudowy drewnianej;

C – ulica Stodolna.

Autor: E. Przesmycka.

Obraz miasteczek – przyczyny degradacji miast od XIX – XX w.

Tło gospodarczo-społeczne i narodowościowe

Obszar Lubelszczyzny był zróżnicowany, zarówno pod względem ustrojowym, narodowościowym, jak i kulturowym. Na terenach dawnego powiatu brzeskiego obowiązywało prawo litewskie, uznające osobowość prawną zborów ewangelickich, cerkwi prawosławnych i unickich na równi z kościołami katolickimi. Na terenach wschodnich, w miasteczkach żyła ludność polska i ruska oraz Żydzi, stanowiący znaczącą grupę społeczności. Pozbawienie tak dużej liczby miasteczek w końcu XIX w. praw miejskich skutkowało tym, że przepisy policyjne dotyczące porządku budowlanego, bezpieczeństwa publicznego, wygody i estetyki miast ich nie objęły, podobnie jak nie obejmowały również wsi.

Na wygląd miasteczek Lubelszczyzny poważny wpływ miał ukaz carski z 5 czerwca 1862 r. udzielający Żydom praw obywatelskich. Zniósł on także dotychczasowy zakaz nabywania nieruchomości w miastach i ograniczenia w zasiedlaniu dzielnic. Nowa sytuacja prawna spowodowała masowy napływ ludności żydowskiej do miast. Liczba Żydów w miastach zwiększyła się o 31%. Nic więc dziwnego, że społeczność żydowska odegrała poważną rolę w tworzeniu obrazu miast Lubelszczyzny. W dzielnicach zamieszkałych przez ludność żydowską zniknęły budynki gospodarcze typowe dla obejścia rolniczego, zaś zabudowa zagęściła się na skutek sprzedaży części działek i podziału ich w drodze dziedziczenia. W budownictwie zaczęły pojawiać się odmienne formy architektoniczne. Pojawiły się ganki, zewnętrzne schody, dobudówki, piętra, kryte i otwarte galerie, wykonane zazwyczaj z drewna z powodu braku środków finansowych.

W 1845 r. spośród 22742 domów w miastach tylko 2103 były murowane (por. fot. 8, fot. 9). Jeszcze w 1857 r. w niektórych miastach nie było ani jednego domu mieszkalnego murowanego (np. Dubienka, Firlej, Frampol, Horodło, Puchaczów). Jedyne budynki murowane w miastach były kościoły, klasztory, pałace bądź dwory i bóżnice. Drewniana zabudowa i liczne strzechy były przyczyną częstych pożarów. W Hrubieszowie w 1838 r. spłonęło 328 budynków, w 1848 r. w Chełmie – 236, a w Dubience – 196. Pożary i spowodowany tym brak dachu nad głową był przyczyną licznych migracji. W 1861 r., najwięcej domów poza Lublinem posiadały Biłgoraj i Hrubieszów (ok. 600), najmniej Jarczów (Ćwik 1967). Miasta i miasteczka Lubelszczyzny były na ogół zaniedbane, większość z nich miała charakter rolniczy, ewentualnie rzemieślniczo-usługowy. W niektórych branżach miasteczka eksportowały swoje wyroby na inne rynki lokalne, przy czym poszczególne rzemiosła reprezentowane były w sposób zróżnicowany.

Fot. 8. Zabudowa drewniana miasteczek Lubelszczyzny

A – Goraj – nieistniejąca zabudowa; B–C – Wojsławice; D – Pawłów; E – Dęblin; F – Frampol;
G – Józefów (k. Zamościa); H – Biłgoraj; I – Parczew; J–K – Lubartów; L – Czemierniki;
M–N – Wysokie; O – Józefów nad Wisłą.

Autorzy: fot. 8A – Zbiory Teatru NN; fot. 8B – [1]; fot. 8C–8O – E. Przesmycka (2015 r.).

W Bełżycach w 1860 r. rzemiosło opierało na dwóch branżach: szewskiej (57 osób) i bednarstwie (47 osób). Pozostałe zawody liczące 161 osób nie odgrywały ponadlokalnej roli. W Kurowie rozwinęło się szewstwo (55 osób), bednarstwo (46), kuśnierstwo (24), rzeźnictwo (18) i krawiectwo (14). W Opolu wiodącym rzemiosłem było: szewstwo (65 osób) i sukiennictwo (34 osoby). W Końskowoli głównym zawodem było murarstwo, którym trudniło się 42 rzemieślników; liczna też była grupa szewców (36), rzeźników (22), powroźników (16) i krawców (10). Działo tu również 5 fabrykantów płótna. Specyficzne zawody rozwinęły się w miasteczkach nadrzecznych, związanych z transportem towarów. W Kazimierzu działało 10 szyprow, 58 flisaków i oryli. W Annopolu przy budowie tratw zatrudniano sezonowo 290 osób (Nietyksza 1986).

W niektórych miasteczkach pod koniec XIX w. handel odgrywał rolę marginalną lub go nie było w ogóle. Na przykład w Bobrownikach mieszkało tylko 3 kramarzy i 3 handlarzy solą na około 120 rolników i 29 rzemieślników.

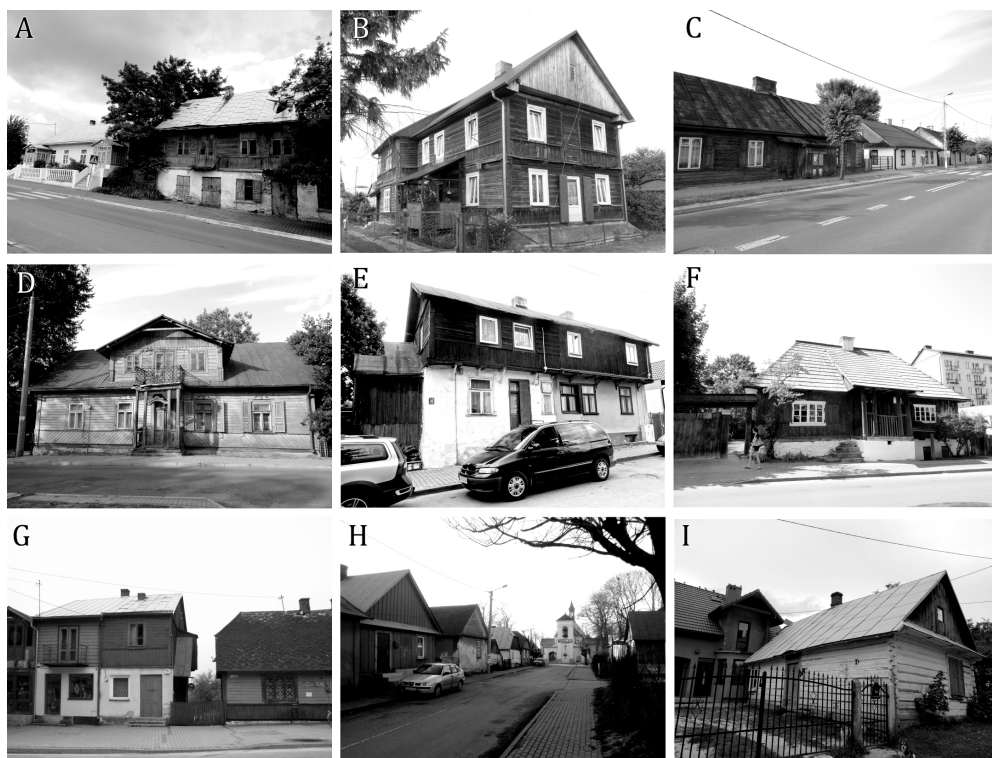
Większość miasteczek niezależnie od przyczyn ich powstania i struktury przestrzennej, w okresie po wojnach szwedzkich i przy dalszym upadku życia gospodarczego pozostała nadal właściwie wsiami. Głównym zajęciem mieszkańców było rolnictwo. Handel i rzemiosło (chałupnicze) były zaś jedynie zajęciami ubocznym części ludności. Dominacja rolników spowodowała powstanie zarówno charakterystycznych cech planów małych miast, jak też układu przestrzennego i architektury.

W czasie II Rzeczypospolitej większość małych miast znajdowała podstawy rozwojowe w zapleczu rolniczym. Miasteczko było dla okolicznych rolników miejscem zbytu nadwyżek produktów rolnych oraz ośrodkiem różnego rodzaju usług rzemieślniczych i produkcyjnych. Dla niektórych miast, fakt pełnienia funkcji administracyjnych takich jak siedziba powiatu był dodatkowym czynnikiem miastotwórczym.

Największe zmiany w wyglądzie miasteczek wywarła II wojna światowa. Od października 1942 r. Niemcy rozpoczęli eksterminację ludności żydowskiej. Niektóre miasteczka straciły w ten sposób od 30 do 60% ogółu mieszkańców. Powojenna repatriacja ludności do ZSSR z Lubelszczyzny dotyczyła 193,4 tys. osób. Całkowity napływ ludności do województwa do 1948 r. wyniósł 87,3 tys. osób. Koniec okupacji społeczność małych miast przyjęła z ulgą. Najwartościowsze jednostki zagrożone aresztowaniem przez nową władzę i deportacją do ZSSR, niejednokrotnie emigrowały do innych regionów kraju, nie przyznając się do wykształcenia i pochodzenia. Szacuje się, że wraz z repatriacją Lubelszczyzna utraciła do 1950 r. aż 520 tys. osób.

W największym mieście regionu – Lublinie, w 1931 r. mieszkało 112 tys. osób. Po wojnie w 1945 r. – 99,5 tys. Zakładając, że praktycznie doszło do całkowitej eksterminacji ludności żydowskiej, która przed wojną stanowiła 50% mieszkańców miasta, widać jaki procent nowych, napływowych obywateli,

Fot. 9. Formy zabudowy drewnianej miast i miasteczek Lubelszczyzny

A – Wysokie – dawny dom zajezdny; B – Turobin – piętrowa zabudowa drewniana po remoncie;

C – Parczew – zabudowa drewniana pierzejowa; D – Parczew – willa drewniana z XIX w.;

E – Bychawa – reliktowa zabudowa drewniano-murowana; F – Biłgoraj – zabudowa sitarska;

G – Wąwolnica – piętrowa zabudowa drewniana; H – Kamionka – zabudowa;

I – Fampol – zabytkowy drewniany dom.

Autor: E. Przesmycka.

stanowili ludzie nie związani z istniejącą wcześniej kulturą tego ośrodka miejskiego. Podobna sytuacja wystąpiła we wszystkich miejscowościach regionu. Pustki w wyludnionych miastach zostały zapełnione szybko przez byłych fornalni i wiejską biedotę szukającą tu poprawy warunków życia i upatrującą awansu społecznego.

Przejęcie przez aparat państwowy kontroli nad produkcją przemysłową i rolniczą, upaństwowienie wielu zakładów przemysłowych, majątków ziemskich, wprowadzenie ścisłej reglamentacji surowców czy spowodowało zastój w drobnej wytwórczości, rzemiośle i w drobnym handlu. Ogłoszona w 1948 r. tzw. „bitwa o handel” miała za zadanie zniszczenie indywidualnego kupiectwa na rzecz rozwoju handlu państwowego i spółdzielczego. Małe miasta straciły podstawy swojej dotychczasowej egzystencji. Prowadzona polityka spowodowała zastój w życiu gospodarczym miasteczek. Młodzi ludzie zaczęli emigrować, bądź dojeżdżać do pracy w większych ośrodkach miejskich.

Formy zabudowy

Zabudowę miejską stanowią przede wszystkim domy mieszkalne w zwartej zabudowie w blokach przyrynkowych oraz obrzeżna zabudowa zagrodowa. Dziś istniejąca zabudowa większości miast utrzymała dawne zróżnicowanie formy na zwartych działkach siedliskowych.

Większość miasteczek Lubelszczyzny jeszcze przed II wojną światową posiadała w przeważającej części budynki drewniane. Jak podaje K. Wejchert (1946), cały obszar wschodniej Polski posiadał ponad 80% budynków drewnianych, przy czym w niektórych z miast odsetek ten był większy. Przykładowo w Berezie Kartuskiej ilość budynków murowanych w stosunku do wszystkich domów wynosiła 1,9%. W części środkowej kraju, między Wisłą a Wartą budynki drewniane stanowiły 40–60%. Budownictwo miejskie charakteryzowało się pewnymi odrębnymi cechami regionalnymi. Wynikało to z wpływu cech budownictwa wiejskiego, stosowania lokalnych odrębnych materiałów oraz oddziaływania większych, bogatszych miast na mniejsze w okresie rozwoju różnych form stylowych.

Z historycznej zabudowy podcieniowej opisywanej przez wielu Autorów, jako charakterystycznej dla miasteczek zwłaszcza południowej Lubelszczyzny pozostały nieliczne ślady w postaci pojedynczych budynków, np. w Łęcznej, Tarnogórze, Grabowcu, Tarnogrodzie, Frampolu, Wojsławicach i Wysokiem. Według J. Góraka (1996), w co najmniej 32 dawnych miasteczkach Lubelszczyzny istniały domy podcieniowe.

Osiemnaście miasteczek posiadało rynki z pierzejami o zabudowie podcieniowej, a w niektórych występowały pojedyncze domy podcieniowe. Domy te tworzyły zwarte zespoły mieszkalno-gospodarcze, łącząc się bramami i furtkami (Górak 1996). Podcienia gankowe występowały przeważnie w ulicach – podcienia krużgankowe dominowały przy rynkach. Budynki z podcieniem krużgankowym usytuowane w rynku występowały między innymi w Urzędowie i Zamościu, a przy ulicy – w Izbicy. Podcienia gankowe w rynku występowały w Goraju i Józefowie, zaś gankowe w ulicy, między innymi w Wąwolnicy i Biłgoraju. Domy podcieniowe wznoszone były zarówno w układzie szczytowym, jak i kalenicowym, o dachach różnych typów takich jak: naczółkowy, łamany polski, krakowski, mansardowy, półszczytowy, dwuspadowy i czterospadowy. Podcienia wspierane były przeważnie na pięciu słupach (Józefów), bądź trzech (Krasnobród). Niektóre domy usytuowane szczytowo były wyposażone w attyki (Czemierniki, Chodel, Kazimierz, Radzyń, Włodawa). Są miasteczka, które posiadały nie spotykane gdzie indziej domy o specjalnym przeznaczeniu, jak np. tkackie (Frampol) czy sitarskie (Biłgoraj).

Dawna zabudowa drewniana rynków przestała istnieć po kolejnych pożarach i od połowy XIX w. zastępowana była stopniowo domami murowanymi (fot. 10–13). W rejonach, gdzie występował kamień budowlany (opoka, pia-

skowiec czy też kamienie narzutowe), kamień miejscowy stał się podstawowym materiałem budowlanym. Do naszych czasów w centralnej części Lubelszczyzny dotrwały budynki powstałe na przełomie XIX i XX w. Wapienny kamień budowlany ukształtował szczególny wyraz architektoniczny takich miast jak: Piaski, Biskupice, Anopol (fot. 11), Janowiec, Wąwolnica, Kazimierz czy Szczepieszyn.

W układach urbanistycznych występowało przemieszanie budynków mieszkalnych o typie miejskim i wiejskim z budynkami gospodarczymi (między innymi stodołami). Domy mieszczan – rolników otrzymywały formę architektoniczną domów wiejskich, wywodzącą się z przekazanych ze wsi zasad wznoszenia i zdobienia budynków mieszkalnych. Drewniane domy posiadały przeniesione cechy regionalne, których tradycje zdobnicze zostały zachowane w niewielu miasteczkach (Adamczewska 1950). Konieczność wytworzenia dojazdów gospodarczych spowodowała w wielu przypadkach powstanie wąskich uliczek dojazdowych, niekiedy bardzo licznych. Z biegiem czasu dominująca funkcja rolnicza miasteczek spowodowała powstanie ulic stodołnych, lub całych dzielnic stodołnych, charakterystycznych dla wielu miasteczek Lubelszczyzny.

Rozwój zabudowy mieszkaniowej w znaczącym stopniu wzmacniała dobra dostępność do linii kolejowych. Czynnikiem ten uwydatniany był także ogólnie złym stanem sieci dróg. W latach 1874–1877 wybudowano Kolej Nadwiślańską, łączącą Warszawę z Lublinem. Późniejsze połączenia z Chełmem i Dorohuskim zaktywizowały tereny będące w zasięgu tej linii kolejowej, przyczyniając się jednocześnie do upadku miasteczek, które zlokalizowane były w oddaleniu od niej (np. Biskupice, Łęczna).

Tradycyjne dominanty krajobrazu małego miasta były widoczne z daleka. Była to wieża kościoła, cerkwi bądź gmach synagogi. W wielu miasteczkach Lubelszczyzny te trzy elementy widoczne były jednocześnie (np. w Tarnogrodzie).

Koniec XIX w. wzbogacił panoramy miasteczek o nowe dominanty krajobrazowe, którymi stały się ceglane kominy licznych zakładów przemysłowych.

W późniejszym okresie istniejące panoramy miasteczek „uzupełniane” były przez budowle przemysłowe i publiczne. Szczególnie widoczne stało się to w końcu XIX w., wraz z rozwojem przemysłu, który nawet w miasteczkach rolniczych pozostawił po sobie: młyny, spichlerze, browary, gorzelnie, cukrownie, cegielnie i inne obiekty kubaturowe. Na początku XX w. wskutek rozwijania się ruchu spółdzielczego w wielu miejscowościach powstały: budynki banków, domy ludowe, sklepy, mleczarnie i remizy strażackie. Budynki te uzupełniały najczęściej zabudowę stref centralnych. W okresie międzywojennym dochodziły budynki szkół publicznych, zespoły dworców kolejowych, magistraty, szpitale i inne obiekty użyteczności publicznej.

Fot. 10. Współczesna zabudowa rynków miast Lubelszczyzny

A–B – Józefów (k. Zamościa); C – Bobrowniki; D – Wysokie; E – Janów Lubelski;
F – Józefów nad Wisłą; G – Modliborzyce; H – Chodel; I – Kock.

Autor: E. Przesmycka.

Fot. 11. Annopol

Autor: E. Przesmycka.

Dużą grupę budynków użyteczności publicznej stanowią szkoły, zarówno te najstarsze (np. zespół szkół pijarskich z XVIII w. w Opolu), jak też XIX-wieczne szkoły elementarne należące do najstarszych w kraju. Najwięcej szkół pochodzi z końca XIX i początków XX w. Szczególną rolę w kształtowaniu kra-

jobrazu mają szkoły pochodzące z okresu międzywojennego, które w przeciwieństwie do niewielkich szkół powszechnych posiadają znaczną kubaturę.

Podstawową formą zabudowy miasteczek były budynki mieszkalne. Najstarsze, nieliczne drewniane, zachowały się w większości miasteczek, najczęściej na ich obrzeżach, często w zmienionych już dziś formach. Nie dotrwały do naszych czasów szeroko opisywane w okresie międzywojennym, a obejmujące całą południową część Lubelszczyzny, domy szeroko frontowe z podcieniem kalenicowym lub wąsko frontowe z podcieniem wspartym na słupach lub nadwieszonym. Spotyka się jeszcze relikty zabudowy mieszanej, o przyziemiach murowanych z nadwieszonym piętrem wspartym na końcach belek stropowych, wypuszczonych poza obrys domu (Wysokie, Bełżyce, Bychawa).

W miasteczkach, w których odbywały się kilkudniowe jarmarki wykształcił się specyficzny typ zabudowy zajezdnej. Był to typ budynku z obszerną sienią zamkniętą wrotami usytuowaną z boku budynku. Pozostałości tych domów można spotkać w Łęcznej i Józefowie. Również karczmy i stacje pocztowe są dziś często jedyną pozostałością dawnych szlaków komunikacyjnych. Z najstarszych tego typu budynków zachowało się niewiele, głównie w Bełżycach, Kraśniku, Lubartowie.

Większość miasteczek Lubelszczyzny jeszcze przed II wojną światową posiadała w przeważającej części budynki drewniane (Wejchert 1947). Budownictwo miejskie charakteryzowało się pewnymi odrębnymi cechami regionalnymi. Wynikało to z wpływu cech budownictwa wiejskiego, rozwoju użycia lokalnych odrębnych materiałów oraz oddziaływania większych, bogatszych miast na mniejsze w okresie rozwoju różnych form stylowych.

W niektórych tylko małych miastach Lubelszczyzny, jak chociażby w Łęcznej, Końskowoli, Kocku, Markuszowie, zachowały się ratusze. W wielu miastach nie było ratusza od momentu ich lokacji, bowiem właściciele prywatnych miast nie byli zainteresowani wprowadzaniem instytucji władz miejskich, obciążających ich finansowo.

Wiele miasteczek, pomimo licznych zniszczeń a nawet masowych pożarów niszczących całe ich partie, aż do połowy XIX w. zachowywało ustalony wcześniej typ zabudowy i było odbudowywane „na stary sposób”. Po akcie uwłaszczeniowym ludności miejskiej w 1866 r., wiele miast zaczęło rozwijać się bezplanowo i spontanicznie w tych kierunkach gdzie nadane grunty nadawały się do uprawy.

Największe zmiany przestrzenne następowały w wyniku wtórnych podziałów bloków przyrynkowych, wielokrotnych zniszczeń pierwotnej zabudowy drewnianej i jej wtórnej odbudowy w innej formie.

Charakter miejski osiedli Lubelszczyzny, szczególnie tych najmniejszych, cechuje regularność założeń urbanistycznych. Położenie miasta przy ważnych szlakach handlowych wyznaczało jego charakter. Zachował się on w różnym stopniu we wszystkich miastach, głównie w formie planu rynku wraz z zabu-

dową ulic przyrynkowych oraz w charakterze zabudowy mieszkalno-usługowej. Splendoru miasteczkom dodawały obiekty sakralne, kościoły, synagogi i cerkwie, lokalizowane w centralnych rejonach miast, stając się tym samym szczególnym znakiem rozpoznawczym miasta – dominantą w otaczającym je krajobrazie.

W pierwszych latach powojennych zaczęły zniknąć drewniane parterowe domki o tradycyjnych formach lokalnego budownictwa, a powstawały murywane prostopadłościennymi bryły, kryte płaskimi blaszanymi dachami. O regresie w budownictwie miasteczek można mówić do lat 50. XX wieku. Ożywienie ruchu budowlanego nastąpiło dopiero po 1956 r.

Począwszy od 1957 r. zaczęto stosować typową dokumentację projektową dla inwestorów indywidualnych. Wydano katalog 18 projektów, zaś w roku następnym rozszerzono go o kolejne 42. Rzutowało to na formy architektoniczne nowo wznoszonego budownictwa.

W latach 60. i 70. XX w. zaszły zasadnicze zmiany w charakterze większości miasteczek. Następowало powiększanie obszaru objętego inwestycjami poprzez wytyczanie nowych parceli budowlanych. W wielu miasteczkach pojawiły się wielokondygnacyjne budynki mieszkalne przeznaczone głównie dla pracowników istniejących w danej miejscowości urzędów i przedsiębiorstw, realizowane w technologiach uprzemysłowionych według projektów typowych.

Oprócz wielorodzinnej zabudowy wznoszono w tym okresie nowe budynki przeznaczone dla władz terenowych, pawilony handlowe, szkoły, mleczarnie, piekarnie, magazyny pasz, obiekty użyteczności publicznej i restauracje. Taka struktura zabudowy przetrwała do 1989 r., czyli do upadku ustroju socjalistycznego w Polsce.

Wpływ ustaw budowlanych na obraz miast i ich zabudowy

Na kształt i obraz zabudowy danego wieku wpływa wiele czynników stymulujących i ograniczających możliwości budowania. Do podstawowych czynników należy zaliczyć obowiązujące prawo budowlane. Na przestrzeni XVIII, XIX i XX w. prawo to ulegało na ziemiach Królestwa Polskiego licznym zmianom, i to nie wynikającym jedynie z naturalnego rozwoju tych przepisów, podążających za przeobrażeniami w budownictwie czy też formułujących te zmiany w myśl jakiegoś sprecyzowanego kierunku.

W ostatnim dziesięcioleciu XVIII w. nastąpiła pewna poprawa wyglądu niektórych miast prywatnych Lubelszczyzny. W wielu ordynacjach zaczęto porządkować finanse miejskie, poprawiać warunki higieniczne, wprowadzać przepisy przeciwpożarowe, zakładać szkoły itp. Znane są miejskie reformy księżnej Anny Jabłonowskiej przeprowadzone w Kocku; reformy ostatniego wojewody lubelskiego Kajetana Hryniewieckiego, dziedzica Markuszowa;

ostatniego kasztelana lubelskiego Piotra Potockiego dziedzica Józefowa nad Wisłą; Ignacego Potockiego – dziedzica klucza kurowskiego; Tarłów z Opola, ordynacji zamojskiej i wielu innych. W tym czasie ulega rozbudowie Zaklików, Kraśnik, Końskowola oraz Markuszów. Pierwsze przepisy dotyczące bezpośrednio budownictwa wiejskiego pojawiły się w 1917 r., w czasie I wojny światowej; zostały wydane przez generał-gubernatora warszawskiego i dotyczyły jedynie obszarów pod panowaniem Niemców. Dopiero od lutego 1928 r. wprowadzono w całym kraju jednolite prawo budowlane.

Po likwidacji gmin w 1954 r. nastąpiła degradacja miasteczek, która trwała do lat siedemdziesiątych. Dopiero w 1973 r. po wejściu ustawy przywracającej gminy jako podstawowe jednostki podziału terytorialnego, rozpoczyna się okres szerszego zainteresowania architektów i urbanistów problemami zagospodarowania terenów wiejskich i kreowaniem centrów ich obsługi. Miasta do 5 tys. mieszkańców stały się siedzibami gmin miejsko-wiejskich, a niektóre miasta zdegradowane – gmin wiejskich, W obu przypadkach zostały one lokalnymi ośrodkami administracji państwowej.

Okres powojenny, gospodarka socjalistyczna 1945–1990

Po II wojnie światowej dewastacja i ubytek dawnej tkanki budowlanej był tylko konsekwencją zachodzących w Polsce przemian politycznych, społecznych i gospodarczych. Pozorna kontynuacja „wiecznie trwałych” form zabudowy miasteczka, jego procesu trwania, uległa przerwaniu na wiele lat, po części ze względu na zmianę struktury społeczno-narodowościowej mieszkańców, po części na skutek odrzucenia tradycyjnego sposobu życia, wyeksploatowania i zużycia fizycznego substancji budowlanej i po części, na skutek negowania odwiecznych zasad polskości i kultury narodowej przez ustrój socjalistyczny. Te wszystkie przyczyny, które spowodowały zmiany wyrazu miasteczek trwają nadal i mogą stać się w przyszłości odpowiedzialne za nową tożsamość krajobrazu całej Polski.

Nowoczesność oznaczała stosowanie bez względu na warunki klimatyczne płaskich dachów, „dowolne” rozmieszczanie otworów okiennych i drzwiowych itp. Od tego momentu miasteczka zaczęły stopniowo tracić swoje cechy regionalne.

O dzisiejszej unikatowej wartości małych miast decydowała drobna skala zabudowy mieszkalnej budynków wtopionych w zieleń ogrodów i jej niewielkie rozmiary podkreślające skalę dominant krajobrazowych. Niestety, te dawne „małe domki”, nawet po wyremontowaniu, nie mogą zaspokoić potrzeb i aspiracji obecnych pokoleń. Jest to przyczyną powstawania już od połowy XX w. w ich bezpośrednim sąsiedztwie dużych jednorodzinnych budynków. Jak to trafnie zauważyła B. Bartkovicz (1997) „... obecny obraz miasteczek stanowi

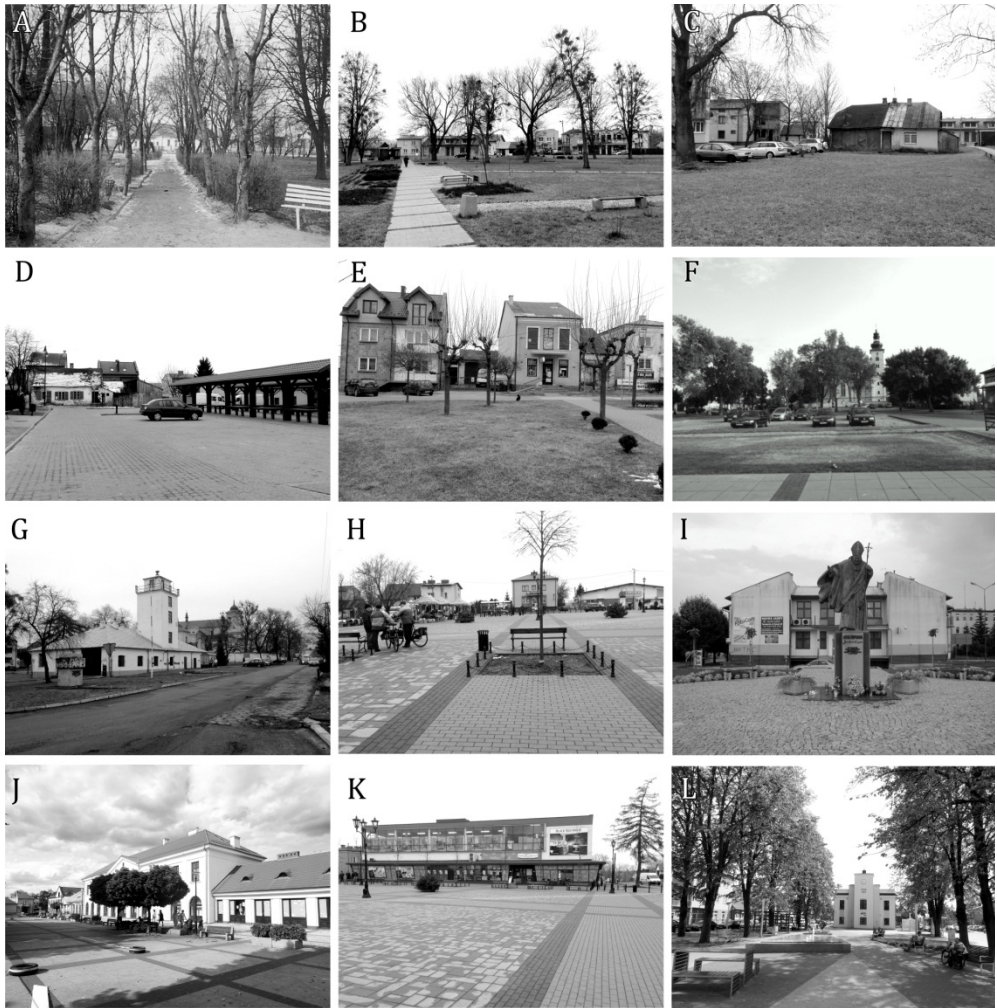
przykład brutalnej konfrontacji dwóch epok, w której przegrywa prostota i jej historyczne piękno z niedopracowanym postępowaniem technicznym”.

Koniec XX w., po transformacji ustrojowej (1990), spowodował wiele zmian w gospodarce Polski. Prawa rządzące budzącą się gospodarką rynkową podporządkowywały sobie role istniejących innych planów. Administracja państwowa, niedojrzałe samorządy, początkowo skupiały się na sprzedaży zarówno ziemi, jak też upadłych przedsiębiorstw i niepotrzebnych obiektów zabytkowych. Zmiany gospodarcze nie zachodziły równomiernie na terenie całego kraju. Na terenach mniej atrakcyjnych gospodarczo, jakimi stały się peryferyjne obszary Polski, transformacja rolnictwa, rzemiosła i handlu, oraz starzenie się ludności stało się często bezpośrednią przyczyną wielu negatywnych procesów zachodzących w przestrzeni małych miast. Sytuacja małych miast wciąż była niezadawalająca. Upadek wielu gałęzi przemysłu związanych z rolnictwem, zmiany w strukturze rolnictwa pomału wpływały na ich sytuację. Wiele obiektów było niewykorzystanych i ulegało zniszczeniu. Budownictwo mieszkaniowe także nie wiele się zmieniało. Dopiero wstąpienie Polski w strukturę Unii Europejskiej przyspieszyło procesy przeobrażeń miasteczek. Przez ponad dziesięć lat tworzyły się podstawy nowego funkcjonowania społeczeństwa w ustroju demokratycznym. Wymagało to stworzenia nowych ram prawnych. W 1994 r. uchwalono pierwszą ustawę o zagospodarowaniu przestrzennym. Uwzględniała ona walory ekonomiczne przestrzeni oraz prawo własności. Transformacja ustrojowa sprawiła, że w gospodarce pojawiły się zupełnie nowe i dla wielu nieznane wcześniej mechanizmy i możliwości. Pojawiła się własność prywatna, w tym prawo do posiadania nieruchomości i stanowiąca o nich. Ustawa ta zmieniała się wielokrotnie, a ostatnim dokumentem jest *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* z dnia 23 marca 2003 r. Zachowuje ona trójstopniowy system w zakresie planowania przestrzennego (z wyłączeniem szczebla powiatowego).

Dostępność funduszy przeznaczonych na różne inwestycje przy aktywności społeczności lokalnych umożliwia realizację wielu przedsięwzięć związanych z poprawą jakości życia małych ośrodków. Zwrócono uwagę na zasoby kulturowe miasteczek, ich stan zachowania.

Należy pamiętać, że w istniejących układach urbanistycznych małych miast znajduje się większość zabytków kultury materialnej naszego dziedzictwa narodowego, takich jak: kościoły, plebanie, synagogi, ratusze, budynki mieszkalne, cmentarze, założenia dworskie, zamki, obiekty przemysłowe, handlowe, kultu religijnego, obronne, itd. Można rzec, że jest to „krajobraz wielopokoleniowy i wielokulturowy”. Często spotykamy tu kilka generacji budowli sąsiadujących ze sobą o różnych formach architektury z różnych epok, także często jeszcze nie zabytków w sensie prawnym, ale tworzących charakter krajobrazu miejskiego. Są to pozostałości budownictwa zaborców, budownictwo okresu międzywojennego, okresu okupacji, tymczasowe mieszkalnictwo

Fot. 12. Współczesne zagospodarowanie przestrzeni publicznych (placze miejskie i rynkowe)

A – Markuszów – rynek (2001 r.); B – Markuszów – rynek (2015 r.); C – Markuszów – nieużytkowany drewniany ratusz; D – Józefów nad Wisłą – nowy plac targowy; E – Józefów nad Wisłą – rynek; F – Czemierniki – rynek po rewitalizacji; G – Końskowola; H – Kurów – rynek po rewitalizacji; I – Tarnogród – pomnik papieża Jana Pawła II; J – Lubartów – plac przed Halą Targową po rewitalizacji; K – Kurów – rynek po rewitalizacji przed pawilonem handlowym z lat 70.; L – Biłgoraj – udana rewitalizacja Placu Solidarności.

Autor: E. Przesmycka.

pookupacyjne, resztki zabudowań służby dworskiej i domów żydowskich, budownictwo spółdzielni, Państwowych Gospodarstw Rolnych, budownictwo okresu „Polski Ludowej” i budownictwo współczesne.

Fot. 13. Zabudowa miasteczek Lubelszczyzny

A – Kock; B – Zwierzyniec; C – Parczew; D – Michów; E – Modliborzyce;
F – Końskowola; G – Józefów nad Wisłą; H – Kazimierz; I – Lubartów.

Autor: E. Przesmycka.

Zmiany, które w ostatnich latach zachodzą w kształcie przestrzennym i obrazie architektonicznym miasteczek, pomimo licznych działań mających w swym założeniu poprawić ich wygląd gubią dawną różnorodność zabudowy, pozbawiają historycznego charakteru, a wprowadzanie nowych rozwiązań materiałowych wpływa na nowy obraz dziedzictwa kulturowego regionu (por. Przesmycka 2001, 2008). Mechanizmy tych działań oraz zależności zachodzące między nimi wymagają poznania, dla zabezpieczenia lub odtworzenia walorów urbanistycznych miasteczek (fot. 12, fot. 13). Lokalne społeczności starają się o wydobycie wartości kulturowych, które mogą wpłynąć na rozwój ekonomiczny ich miasteczek, z różnym tego skutkiem.

Transformacje gospodarcze

Przywrócenie małym miastom zdolności funkcjonowania odpowiadającej z jednej strony oczekiwaniom mieszkańców, z drugiej zaś pokazanie spo-

łecznościom lokalnym korzyści płynących z zachowania wartości historycznych układów przestrzennych i kształtu zabudowy powinna być podstawą tych działań. Umiejętność utrzymania istniejących struktur przestrzenno-funkcjonalnych, zapobieganie niekontrolowanym i bezplanowym działaniom modernizacyjnym, zarówno w skali przestrzennej, jak i w skali pojedynczego obiektu jest podstawą do zachowania wartości.

Zmiana sposobu gospodarki rolnej w ciągu ostatnich dwóch dekad jest ogromna i wywarła chyba największy wpływ na wygląd miasteczek. Upadek rolnictwa małoobszarowego, spowodował odpływ ludności wiejskiej do większych ośrodków. Dostępność szkolnictwa, w tym także wyższego, przyczyniła się do tego, że młodzież nie szuka tu zatrudnienia. Upadek niektórych gałęzi przetwórstwa rolnego pogłębia ten fakt.

Na Lubelszczyźnie likwidacja przemysłu cukrowniczego, tytoniowego, i innych pokrewnych gałęzi spowodowała opuszczenie wielu obiektów przemysłu rolnego, ich wyburzenia, bądź adaptacje na inne cele. Również dawne instytucje kulturalne takie jak np. domy ludowe czy kina przestały pełnić swoją funkcję. Na ich miejsce powstało wiele obiektów nowych, najczęściej zlokalizowanych poza układem przestrzennym miasteczek, takich jak: stacje benzynowe, supermarkety, domy weselne i hotele o formach obcych miejscowej zabudowie. Łatwość pozyskiwania środków unijnych na budowę sieci drogowej, w tym obwodnic, wprowadziła nowe rozwiązania komunikacyjne. Całkowite wyparcie transportu konnego dopełnia wizerunku współczesnego miasteczka.

Mieszkańcy małych miast w większości posiadają dziś własny transport samochodowy. Rozwój sieci handlowej nie zmusza już do upraw ogrodów przydomowych, czy do utrzymania tradycyjnych sadów. Upadek powszechnej drobnej hodowli inwentarskiej sprawił, że dawna tradycyjna zabudowa działek siedliskowych staje się zbędna i ulega przekształceniom. Stodoły i budynki inwentarskie znikają z obrazu miasteczek.

Likwidacja sadów, przedogródków z rodzimymi roślinami ozdobnymi staje się powszechna. Zastępowana jest nowymi gatunkami roślin, wypierając tradycyjne gatunki drzewostanu liściastego: lip, kasztanowców, jesionów. Dzieje się to także dzięki rozporządzeniom związanym z modernizacją dróg, przy których usuwa się istniejące drzewa, zaś nowe nasadzenia stają się rzadkością. Mieszkańcy na swoich działkach najczęściej sadzą różne gatunki żywotników, które po kilku latach całkowicie przesłaniają zabudowę.

Procesy tzw. rewitalizacji realizowane przez miejscowe władze obejmują głównie tereny publiczne – rynki, okolice zabytkowej zabudowy sakralnej, budynki lokalnej administracji, szkół i przestrzeni placów miejskich (fot. 14). Pierwsze rewitalizacje rozpoczęto na początku XXI w. Obejmowały z reguły wymianę nawierzchni na modne kostki betonowe, układane najczęściej w „kratkę”. Zyskiwało to aprobatę społeczności lokalnych i służb konserwatorskich, które najczęściej sprzyjały likwidacji drzewostanu z przestrzeni rynków,

Fot. 14. Dominujące rozwiązania nawierzchni rynków i ciągów komunikacyjnych w ich obrębie w miasteczkach Lubelszczyzny
A – Krasnobród; B – Janów Lubelski; C – Urzędów; D – Modliborzycze.

Autor: E. Przesmycka.

tak aby odtwarzać ich pierwotne funkcje handlowe. Zapominano przy tym, że dziś już nie ma targów koni i bydła, zaś starzejące się społeczeństwo woli właściwie zagospodarowane przestrzenie użytkowe.

Początkowo dominowało głównie przyzwolenie na tworzenie parkingów. W ostatnich latach można zauważyć pojawiające się rozwiązania ambitniejsze, z zastosowaniem projektowanej roślinności, różnych form małej architektury, fontann, placów zabaw oraz pomników. Świadomość dobrej przestrzeni publicznej staje się potrzebą lokalnych społeczności.

Ostatnie realizacje dotyczą ożywiania handlu miejscowego, głównie nowych targowisk. Są to inwestycje kosztowne, często nietrafione, bowiem funkcja rzemieślniczo-handlowa już nie istnieje we współczesnych małych miastach. Możliwość zdobycia funduszy na różne inwestycje często mija się z racjonalnym rachunkiem ekonomicznym, a wprowadzana w przestrzeń chaotycznie unowocześnianej zabudowy mieszkaniowej dopełnia wrażenia braku powiązania z charakterem i kontekstem istniejącej tradycyjnej architektury

(np. Józefów). Od tej świadomości zależy w wielu przypadkach wygląd miasteczek. Dużą rolę odgrywają zarządzający zabytkami architektury sakralnej, mający decydujący wpływ na utrzymanie wartości zabytkowej dziedzictwa architektonicznego i jego bezpośredniego otoczenia.

Przeobrażenia budownictwa sakralnego i użyteczności publicznej

W skali małego miasta głównymi dominantami w sensie historycznym i krajobrazowym były na tych ziemiach zawsze kościoły, cerkwie i synagogi (fot. 15, fot. 16). Położenie Lubelszczyzny na pograniczu kultur Wschodu i Zachodu pozostawiło po sobie oprócz kościołów katolickich nieliczne już dzisiaj relikty budowli sakralnych wyznań reformowanych (Piaski), jak też cerkwi prawosławnych i unickich (Tomaszów, Dęblin). Znaczącą grupą budowli związanych z kulturą społeczności żydowskiej są występujące tu jeszcze liczne synagogi, bóżnice i domy modlitwy.

W latach 90. XX w. wiele z nich już nie pełniło swych funkcji, niszczało bądź pełniło i pełni do dziś różne, doraźne funkcje. Pojawienie się nowych sieci

Fot. 15. Synagogi w miasteczkach Lubelszczyzny

A – Modliborzyce – przed konserwacją; B – Modliborzyce – po konserwacji;
C – Tarnogród; D – Bychawa.

Autor: E. Przesmycka.

Fot. 16. Kościoły w miasteczkach Lubelszczyzny

A – Czemierniki; B – Turobin; C – Janów Podlaski; D – Michów; E – Kurów; F – Markuszów.

Autor: E. Przesmycka.

supermarketów i dyskontów, lokalizowanych na uboczu, dostępnych dla wszystkich z niezbędnymi parkingami stało się konkurencją dla dawnego drobnego handlu.

Dopełnieniem współczesnego obrazu miasteczek są nowe zabudowania szkół, bądź renowacja historycznych, międzywojennych obiektów o ciekawej architekturze. Okres międzywojenny pozostawił wiele pięknych realizacji, które niestety nie zostały jeszcze objęte ochroną i wiele z nich bezpowrotnie ulega zniszczeniu i daleko idącym przekształceniom.

Dwory, usytuowane z reguły na obrzeżach miasteczek, po wojnie przeznaczane na inne funkcje (m.in. urzędy gminne, PGR-y, szkoły, obiekty zbiorowego zamieszkania), dziś już nie spełniają wymagań norm budowlanych i często opuszczane zwracane są dawnym właścicielom, ale najczęściej sprzedawane przez gminy. Otaczające je tereny parków, dewastowane przez pół wieku, wypełniane jednorodziną zabudową i blokami PGR-owskimi nie zawsze odzyskują swą dawną formę. Nowa prywatyzacja dawnych dworów odebranych właścicielom nie zawsze zmusza ich do odrestaurowania nabytych zabytków, najczęściej zdegradowanych przez lata użytkowania. Procesy prywatyzacji mające w swym założeniu ochronę historycznego dziedzictwa architektonicznego napotykać na przeszkody związane głównie z brakiem funduszy na ich właściwą konserwację i eksploatację. Dotyczy to także zabudowy dworcowej, folwarcznej i towarzyszącej im zabudowy mieszkalnej.

Zabudowa współczesna

Dostęp do współczesnych materiałów budowlanych, których w poprzednim okresie z reguły brakowało, moda na termorenowacje stała się główną przyczyną zatracenia historycznych wartości kulturowych w przypadku zabudowy miejskiej. Mieszkańcy niewielkich osiedli, przyzwyczajeni do samodzielnego gospodarczego remontowania własnych małych domów obecnie wykazują niezwykłą inwencję w unowocześnianiu budynków i ich otoczenia. Powszechna wymiana stolarki okiennej i drzwiowej wprowadziła drastyczne zmiany w architekturze tradycyjnej zabudowy. Powszechny w całej Polsce sposób dociepleń budynków styropianem, pokrywanym kolorowymi tynkami, ujednolicił artykulację fasad, zatracających swoje miejscowe cechy architektoniczne i materiałowe.

Z reguły zabudowa mieszkaniowa nie podlega ochronie konserwatorskiej i właściciele mogą realizować ją według swojego gustu. Ocieplanie zabudowy drewnianej powoduje całkowite zatarcie tożsamości sztuki i technologii budowania, jego lokalnych sposobów dekoracji i stosowanej kolorystyki. Co ciekawe, zjawisko to dotyczy także obiektów sakralnych i użyteczności publicznej (np. kino we Wrzelowcu).

Nowoczesne pokrycia dachowe, tynki o niespotykanej dawniej kolorystyce dominują wszędzie. Nie omijają nawet takich miasteczek jak Kazimierz Dolny nad Wisłą (fot. 17), który do lat 90. rygorystycznie objęty był ochroną konserwatorską, a dziś zmienia swój wygląd poprzez przebudowy i renowacje istniejącej tu kamiennej i drewnianej zabudowy.

Wprowadzana w latach 70. XX w. zabudowa wolnostojąca w formie nowoczesnych domów jednorodzinnych zlokalizowana jest z reguły w centrach miasteczek, zaś na ich obrzeżach dominuje współczesna zabudowa w formie rozległych domów jednorodzinnych o katalogowej architekturze. Ich stylistyka rozpina się między „amerykańskimi posiadłościami” a „pseudo-domami” z na-

Fot. 17. Kazimierz Dolny – zabytkowa zabudowa miasta

Autor: E. Przesmycka.

leciałościami dworu polskiego z wbudowanym od frontu garażem.

Łatwość zdobycia od 2004 r. funduszy z różnych programów unijnych spowodowała powstanie wielu nietrafionych obiektów oraz modernizacji niektórych spośród istniejących. Dawna zabudowa po PGR-ach niszcząca przez kilkanaście lat czasem jest adaptowana głównie na cele handlowe, orliki, szkoły czy sale gimnastyczne.

Podsumowanie

Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne małych miast Lubelszczyzny w latach 1995–2015, niezależnie od ich zaszeregowania jako zdegradowane bądź restytuowane przebiegają podobnie. Najmniej zmian można zaobserwować w ich historycznych układach urbanistycznych. Najwięcej przeobrażeń występuje w „trzecim wymiarze” – wizualnym. Dążność do poprawy warunków życia, naśladowanie rozwiązań spotykanych w miastach dużych, spowodowała przekształcenia zarówno form zabudowy, ich skali oraz przeobrażeń przestrzeni publicznych, w tym funkcjonalnych. Rynki są obecnie przekształcane zgodnie z potrzebami i wyobrażeniami władz lokalnych. To głównie od wykształcenia miejscowych elit oraz ich poczucia estetyki zależy kształtowanie wizerunku miasteczek. Dawna funkcja rolniczo-handlowa ulega przekształceniom w mieszkalno-rekreacyjną. Duży wpływ na obraz miasteczek odgrywają media, reklamy nowych materiałów budowlanych, modnej roślinności, standardowe rozwiązania komunikacyjne, oraz inwencja i gust mieszkańców. Przeniesione wzorce z dużych miast nie zawsze powinny być stosowane w skali małego miasteczka. Widać to szczególnie w procesach rewitalizacji przestrzeni rynków, otoczenia świątyń czy budynków administracji państwowej i użyteczności publicznej. W większości jest to mieszanka „proekologicznych” rozwiązań z nową formą zdobnictwa, agresywnej kolorystyki i brakiem poszanowania kulturowego dziedzictwa architektonicznego – jego skali, tradycji technologicznych i materiałów miejscowych.

Literatura

- Adamczewska H., 1950, Cechy narodowe polskich miasteczek, *Architektura*, 3–4, s. 96–100.
- Bartkowicz B., 1977, Modernizacja zabytkowych śródmieść i jej aspekt współczesny, *Teka Komisji UiA PAN Kraków*, s. 147–151.
- Ćwik W., 1966, Ludność żydowska w miastach królewskich Lubelszczyzny w II połowie w. XVIII, *Żydowski Instytut Historyczny*, 59.

- Ćwik W., 1967, Miasta rządowe małopolskiej części Królestwa Polskiego 1815–1866 (stan gospodarczo-społeczny), *Rocznik Lubelski*, 10, s. 229–247.
- Deszczka K., 1931, Rozmieszczenie domów oraz wielkość i rozmieszczenie osiedli w Polsce, *Kwartalik Statystyczny*, 8, Warszawa, s. 879–900.
- Drexler L., 1916, Odbuowa, wsi i miast na ziemi naszej, Lwów.
- Drobek W., 1999, Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska, Wydawnictwo Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Drobek W., 2005, Najmniejsze miasta w Polsce (1989–2003), [w] Heffner K (red.), *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice, s. 53–58.
- Dymitrow M., [2010] 2012, *Degraderade städer: en studie av urbanitet hos städer Polen som förlorat sina stadsrättigheter*, University of Gothenburg, Gothenburg.
- Dymitrow M., 2013, Degraded towns in Poland as cultural heritage, *International Journal of Heritage Studies*, 19(7), s. 613–631.
- Dymitrow M., 2014, The effigy of urbanity or a rural parody? A visual approach to small-town public space, *Journal of Cultural Geography*, 31(1), s. 1–31.
- Feliński R., 1916, Budowa miast, z ilustracjami i planami miast, Księgarnia Gubrynowicza i Syna, Lwów.
- Gałęzowski J., 1916, Odbudowa polskiego miasteczka, *Projekty domów*, Kraków.
- Gorzuchowski S., 1936, Osiedla miejskie w Polsce i ich materiał budowlany w zależności od czynników przyrody, Warszawa.
- Górak J., 1977, Budownictwo drewniane Lubelszczyzny, Lublin.
- Górak J., 1990, Miasta i miasteczka Zamojszczyzny, OBiDZ, Zamość.
- Górak J., 1996, Podcieniowa zabudowa miasteczek Lubelszczyzny, PSOZ, Zamość.
- Gzell S., 1987, Fenomen małomiejskości, IUiP Politechnika Warszawska, Warszawa.
- Gzell S., 1991, Co z przyszłością miasteczka?, [w] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, PWN, Warszawa, s. 63–73.
- Gzell S., 1996, Determinant rozwoju miast polskich – na przełomie wieków, *Biuletyn KPZK PAN*, 175, Warszawa.
- Jasieński H., 1929, Ochrona przyrody a kultura materialna, *Ochrona Przyrody*, Kraków, 9, s. 1–16.
- Kachniarz T., 1987, Małe miasta, *Człowiek i środowisko*, 3, s. 281–315.
- Kachniarz T., 1989, O kryzysie planowania przestrzennego, *Miasto*, 8, s. 1–3.
- Kachniarz T., 1993, zagospodarowanie przestrzenne małych miast, *instytut gospodarki Przestrzennej i Komunalnej*, Warszawa.
- Kalinowski W., 1952, Odbudowa zabytkowych miast w Polsce. Teoretyczne podstawy i realizacja na przykładzie Gdańsk, [w] *Ochrona dziedzictwa kulturowego zachodnich i północnych ziem Polski*, Warszawa, s. 55–72.
- Kalinowski W., 1970, Zagadnienia prawne ochrony i przebudowy miejskich ośrodków historycznych, *Biuletyn Informacyjny PKZ*, 17, s. 12–20.
- Kalinowski W., 1986, Rozwój miast, [w] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. Miasta Historyczne*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa, s. 16–47.
- Koziński J., Gelperyn Z., Kowalski T., 1961, Sławków – małe miasto, *Miasto*, 10, s. 4–13.

- Krzysztofik R., 2006. Nowe miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii. Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, Sosnowiec.
- Krzysztofik R., 2014, Umieszczenie obszaru Polski w okresie od XIII do XXI wieku. Interpretacja geograficzno-historyczna, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice.
- Krzysztofik R., Szmytkie R., 2011, Studia nad procesami i strukturami osadniczymi sieci miast w Polsce Południowej, WNoZ Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Kuncewicz A., 1929, Plany przeglądowe miast polskich, Warszawa.
- Kühnel A., 1918, Zasady budowy miast małych i miasteczek, Polskie Towarzystwo Politechniczne, Lwów.
- Limanowski M., 1919, Zniszczenia wojenne w budowlach b. Królestwa Polskiego, Warszawa.
- Miłobędzki A., 1996, Zabytki, polityka, kultura i architektura, [w] Twórczość i konserwatorstwo w architekturze, Warszawa, s. 17–20.
- Miłobędzki A., 1998, Współczesność i przyszłość w ochronie zabytków: kilka refleksji, [w] Odbudowa miast historycznych, Elbląg, s. 234–239.
- Morgensztern J., 1960, Udział Żydów w życiu gospodarczym Kraśnika i włości kraśnickich do połowy XVII w., Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 36, s. 3–40.
- Nietysza M., 1986, Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914, Polska XIX i XX wieku. Dzieje Społeczne, PWN, Warszawa.
- Opas T., 1968, Sytuacja ludności żydowskiej w miastach szlacheckich w województwie lubelskim w XVIII wieku, Biuletyn Żydowskiego Instytut. Historycznego, 6/7, s. 12–40.
- Ornicki W., 1932, Miasto jako przedmiot badań geografii, Wiadomości geograficzne, Kraków, 1–2, s. 31–33.
- Pizun M., 1999, Miasto i gmina Józefów, PUW Rokšana, Krosno.
- Przesmycka E., 2001, Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Przesmycka E., 2008, Lubelszczyzna, wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Przesmycka E., 2013, Rynki małych miast Lubelszczyzny, Architektura Krajobrazu, Wrocław.
- Przesmycka N., 2012, Lublin. Przeobrażenia urbanistyczne 1815–1939, Politechnika Lubelska Lublin.
- Siemiński J., 1991, Teraźniejszość i przyszłość byłych miasteczek. Wiadomości Statystyczne, 9, s. 26–29.
- Siemiński J., 2000, Byłe (zdegradowane) miasteczka w Polsce. Przestrzeń. Informator planowania przestrzennego, 11, 2.
- Sumień T., 1989, Kreacja i percepcja architektury miasta, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Szmytkie R., 2003a, Próba zastosowania kryterium fizjonomicznego w procedurze nadawania praw miejskich. Czasopismo Geograficzne, 74 (4), s. 345–353.
- Szmytkie R., 2003b, Znaczenie osiedli miejskich w kształtowaniu systemu osadniczego Polski w okresie powojennym, Czasopismo Geograficzne, 74(1–2), s. 59–77.
- Szmytkie R., 2006, Stopień rozwoju cech miejskich w małych miastach Polski, Czasopismo Geograficzne, 77(1–2), s. 69–82.

- Szmytkie R., Krzysztofik R., 2011, Idea miejskości w Polsce, [w] Namyślak B. (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. T. 2. Zmiany funkcjonalno-przestrzenne miast i obszarów wiejskich, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, 20, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 25–40.
- Tłoczek I., 1959, Miasteczko w Polsce, *Architektura*, 3–4, s. 71–72.
- Tłoczek I., 1950, Refleksje o zabudowie polskich wsi i miasteczek, *Miasto*, 4, s. 28–31.
- Tołwiński T., 1948, *Urbanistyka I i II*, Warszawa.
- Tołwiński T., 1963, *Urbanistyka III*, Warszawa.
- Trzeciński A., 1990, Śladami zabytków kultury żydowskiej na Lubelszczyźnie, *Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej w Lublinie*, Lublin.
- Wejchert K., 1947, Miasteczko polskie jako zagadnienie urbanistyczne, *Wydawnictwo Ministerstwa Odbudowy*, 8, Warszawa.
- Wejchert K., 1948, Miasteczko polskie jako zagadnienie urbanistyczne, *Dom. Osiedle. Mieszkanie*, 1–2, Warszawa.
- Wejchert K., 1948, O kompozycji najmniejszych zespołów urbanistycznych, *Architektura*, 3–4, s. 112–116.
- Wyżykowski A., 1985, *Podstawy działań przestrzennych i programowych w procesie rewaloryzacji miast zabytkowych*, 2, Politechnika Krakowska.
- Zaniewska H., 1978, Rola małych miast w kształtowaniu wiejskiej sieci osadniczej, *Miasto*, 1, s. 11–17.
- Zaniewska H., 1998, *Polskie miasteczka w okresie transformacji ustrojowej*, Warszawa.
- Zaniewska H., 1998, Zasoby mieszkaniowe byłych PGR w małych miastach, *Sprawy Mieszkaniowe*, 3, Instytut Gospodarki Mieszkaniowej, s. 114–122.

Materiały archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie: Zespół Akt: 35/636/0 – Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 75, 96, 143, 147, 164, 237, 343, 438.

Strony internetowe

[1] www.shtetlroutes.eu/pl/ksiega-pamieci-wojswawic/